

ארץ-ישראל

מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה

כרך שלוש

החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה
בשיתוף
המכון לארכאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
ירושלים תשע"ב

כרך זה יוצא לאור בסיוע

קרן ג'וזף רוזן

קרן ברנרד זלץ

קרן ליאון לוי

קרן ראובן ואדית הכט

מסת"ב 978-965-221-084-5 ISBN

© 2011

כל הזכויות שמורות בידי החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה

מתווה ועימוד: אברהם פלדות

סדר: מרזל א.ש. – ירושלים

הדפסה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

ספר

אמנון - בתור

העורכים

יוסף אבירם, סימור גיטין, עמיחי מזר, נדב נאמן, שרון צוקרמן, אפרים שטרן

מרכזי המערכת

הלל גבע, אלן פריס

עורכת העברית

אפרת כרמון

עורך האנגלית

אלן פריס

תוכן העניינים

מדור העברית

יא	המערכת	פתח דבר
יג	נדב נאמן ושרון צוקרמן	לאמנון בן תור — חוקר, מורה וחבר
טו	ויליאם ג' דיור	מחווה לאמנון בן-תור
טז		רשימת פרסומי אמנון בן-תור
כ		הקיצורים הביבליוגרפיים
1	תפוש בזהב: פסל מלך עשוי ברונזה מחצור	טלי אורנן
14	ביצורי חברון בתקופת הברונזה	עמנואל איזנברג
33	קבר 910 מתקופת הברונזה הקדומה I במגידו: בחינה מחודשת	דוד אילן
38	בישול עירוני בתקופת הברונזה הקדומה II–III: מבט טכנולוגי השוואתי	מאראק איסרליס ויצחק פז
46	חזרה ל-1912: תגליות חדשות בשער העיר מתקופת הברונזה התיכונה	שלמה בונימוביץ וצבי לדרמן
46	בתל בית-שמש	
59	לבוא לפני המלך — אגן טקסי בחדר הכס בחצור	רוחמה בונפיל
73	“חצי רבע גלת” — כתובת מתל מלחתה	יצחק בית-אריה ושמואל אחיטוב
77	סדנאות חרשים בתל דן	רחל בן-דב
95	מורדותיה הצפון-מערביים של עיר דוד בתקופת הברזל, נתונים ראשוניים	דורון בן עמי
105	סצנות בסגנון מצרי על שנהבים מתקופת הברזל I בדרום ארץ-ישראל	דוד בן-שלמה
	דגם היישוב בתקופת הברונזה הקדומה I בבקעת הירדן הדרומית ובספר	שי בר
111	המדבר של השומרון	
	בתי המגורים ומשקי הבית בתקופת הברזל I לאורך הירקון: כלכלה,	יובל גדות
123	חברה וזהות	
139	עמקי הצפון — כור ההיתוך התרבותי-אתני של תקופת הברזל I	צבי גל
	הגת התענכית — עדות לתעשיית יין בתקופת הברונזה התיכונה בעמק	נמרוד גצוב, קרן קובלו-פארן
145	יזרעאל	ויותם ספר
156	רחובות בית ירח	רפי גרינברג ושרית פז

165	מנחה לאל: על הקשר שבין דגן למבנים פולחניים בתקופת הברזל	צבי גרינהוט
174	חפירות חורבת קיאפה וראשיתה של ממלכת יהודה	יוסף גרפינקל, סער גנור ומיכאל הזל
195	צמד כלים דמויי ציפור מהפביסה של מקדש הברונזה התיכונה בחצור	לילי גרשוני
199	שפלת יהודה בתקופת הברונזה הקדומה: בחינת הפריסה היישובית	יהודה דגן
215	מנהגי קבורה בתקופת הברזל II-א-ב בשומרון	אירית יזרסקי
234	מנהגי הקבורה בתקופת הברונזה הביניימית באגן התחתון של האיילון והירקון	אלי ינאי
256	שכבת החורבן האשורי בתל עיטון	חיה כץ ואברהם פאוסט
275	מקדש A בתל העי – איפכא מסתברא	רון לביא
283	"הנה איש צמח שמו" (זכריה ו: יב)	עודד ליפשיץ
290	בית עמרי במואב: יהץ ועטרות	עודד ליפשיץ וישראל פינקלשטיין
300	הכתובות מתל רחוב ותרומתן לחקר הכתב והכתיבה בתקופת הברזל II	עמיחי מזר ושמואל אחיטוב
317	מרכזים עירוניים, פריפריה וסחר חליפין בדרום הלבנט בתקופת הברונזה הקדומה	ניר מילבסקי
328	שלוש כתובות חרותות בחרס מחפירות ידין בחצור	ענת מנדל
333	חצור במאות ה"ד-ה"ג לפני הספירה בראי התעודות והממצא הארכאולוגי	נדב נאמן
342	האגפים שבנו נקמפע ואילים-אילימה בארמון אידרימי באללח'	עמיר סומקאי פינק
352	הצלמיות כביטוי לפולחן בתקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת: הבדלים ודמיון	ג'ו עוזיאל
357	אל תסתכל בקנקן אלא בכל המכלול: עדויות לנסך מים בבית צידה	רמי ערב
370	חצור בתקופת הברונזה הקדומה	שרון צוקרמן
380	"מקדשי מעט" להמונים – כני הפולחן מגניזת יבנה	עירית ציפר
397	לשאלת מוצאם ותאריכם של הבניין באיילת-השחר ובניין 3002 (שטח ב') בחצור	רוני רייך
405	חפצי שנהב ועצם מחפירות תל דור	אפרים שטרן
413	האם התקיים מנהג המילה בפלשת בתקופת הברזל II?	איציק שי
419	הצלמית מרבדים – מינקת או יולדת?	מרים תדמור

מדור הלוועזית

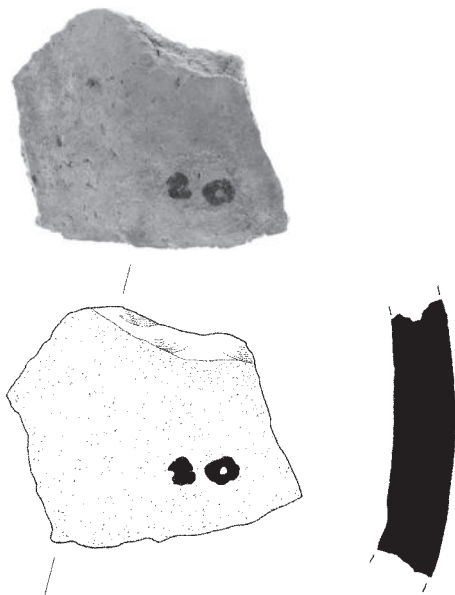
1*	לוחית עצם חרותה מאוגרית	אני קובה
4*	ישראל הקדומה: לוחמי האלוהים, איכרים מורדים או שבטי נוודים?	ויליאם ג' דיור
13*	צרוף מקרים או קשר תרבותי בין שושן וקטנה לקראת אמצע האלף השני לפנה"ס?	הרמן גאשה

18*	הקרמיקה מתקופת הברזל II מבית מגורים בשכבה 8 בתל אל-עומיירי, ירדן	לארי ג' הר ורוברט ד' בייטס
33*	עדות גליפטית חדשה למושגים מקראיים אחדים	אותמר קיל
40*	כתובת ארמית קדומה ופרוטו-ערבית על קערת-אריה	אנדרה למר
46*	החיפוש אחר מקורות האח הפלשתית	אהרן מ' מאיר ולואיז א' היצקוק
65*	עדות לפולחן דתי מהלבנט במקדש מתקופת הברונזה המאוחרת בפילקופי, מלוס	יוסף מרן
74*	ראשית הפולחן והדת הכנעניים: טקסי פיריון בתקופת הברונזה הקדומה בארץ-ישראל	פייר דה מירושדג'י
104*	הטיפולוגיה של סירי בישול מתקופת הברונזה המאוחרת I בכנען	ג'ו ד' סיגר
119*	כלי חרס מצריים מתקופת הברונזה התיכונה באשקלון	לורנס א' סטייגר ורוס ג'וזף ווס
124*	שכבות תקופת הברזל בתל זית: תשובה לפינקלשטיין, לזאס ולזינגר-אביץ	רון טאפי

הכתובות מתל רחוב ותרומתן לחקר הכתב והכתיבה בתקופת הברזל II

עמיחי מזר ושמואל אחיטוב

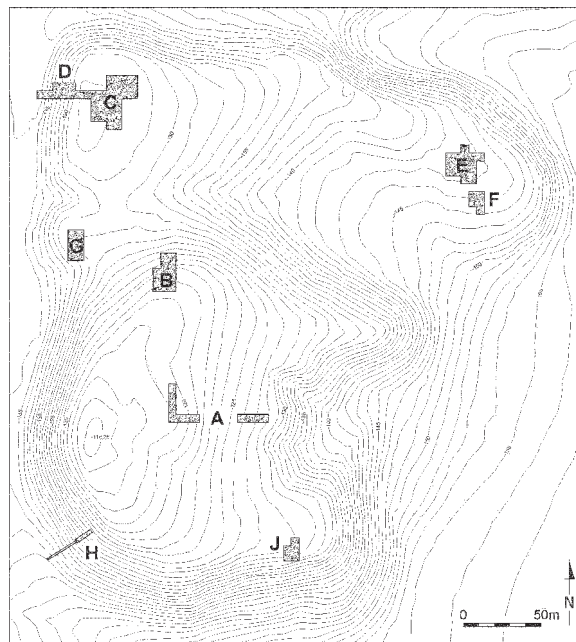
1. מס' רישום 104028, לוקוס 7512, שטח C, בניין CY, שכבה C-2, שכבה כללית VI (איור 1).
החרס נמצא אמנם בשלבי הסרת רצפת בניין משכבה זו ולפיכך עשוי להיות קדום יותר. זהו חלק תחתון של קנקן, סמוך לבסיס. עובי הדופן והעיבוד מתאימים לקנקנים של תקופת הברזל I, אך אין זה קריטריון חד-משמעי וייתכן שהשבר שייך לשכבה VI. שני סימנים כתובים בדיו שחורה שאפשר לקרוא אותם כע"ן ויו"ד: עי. האות ע"ן היא עיגול בלא נקודה, לאחר שכבר איבדה את התכונה הפיקטוגרפית שלה. האות יו"ד לא ברורה כל-כך, ונראה כי הכותב התקשה בעיצובה. לדעתנו אפשר לראות את הקו הזיגוגי ואת הקו החוצה שלה.

איור 1. כתובת 1 (1:2)

2. מס' רישום 7498/10, לוקוס 7491, בניין CT, שכבה C-2b, שכבה כללית VIB (איור 2).
כתובת על קנקן אליפטי בעל שתי ידיעות, צוואר גבוה מרוכס ושפה מאורכת. הקנקן עשוי חומר אפור צרוף צריפה מתכתית. חומר דומה זוהה כעשוי טין משכבת הקרטיקון התחתון וממנו יוצרו רבים מהקנקנים מטיפוס "היפו" שנמצאו לרוב בשכבות

כמות הכתובות האלפביתיות מארץ-ישראל מתקופת הברזל II א (המאות ה'–הט' לפני הספירה) קטנה ביותר ותאריךן שנוי במחלוקת. גילויין של עשר כתובות, רובן חרותות על קנקנים, בתל רחוב שבעמק בית שאן (ראו מפה) הוא אפוא תרומה חשובה לחקר צדדים שונים של התפתחות הכתב והכתיבה בתקופה פורמטיבית זו של ראשית המלוכה בישראל¹. שלוש מכתובות תל רחוב (מס' 4, 6, 8) פורסמו בעבר (מזר 2003). אלו וכן שבע כתובות נוספות (בהן שתיים הכוללות רק אות בודדת) מתפרסמות לראשונה במאמר זה. לסקירה על החפירות ועל משמעותן לחקר תקופת הברזל ראו מזר תשס"ג; 1999; 2008.

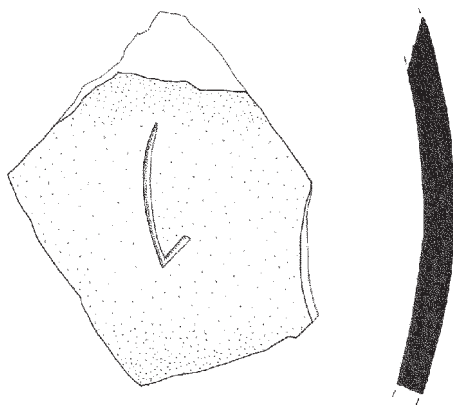
מפה טופוגרפית של תל רחוב ומיקום שטחי החפירה

קורפוס הכתובות

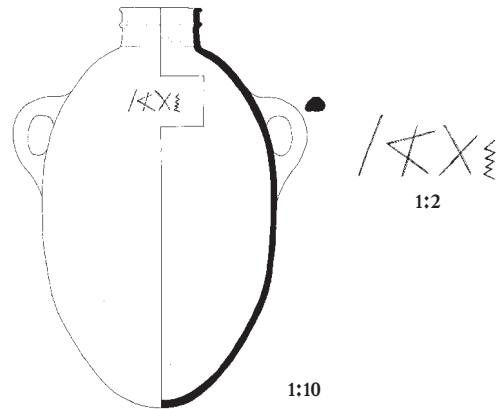
הקורפוס שלהלן ערוך על-פי סדר כרונולוגי בהתאם למיקום הסטרטיגרפי של הכתובות, משכבה VI (המאה ה' לפני הספירה) עד לשכבה IV (המאה הט' לפני הספירה).

אפשר לפרש את הכתובת כשם פרטי ואחריו הספרה 1. השם מתא מופיע על חותם עמוני משלהי תקופת הברזל: למתא בן שעל (אביגד וזאס 1997: מס' 951). נראה שזוהו שם תאופורי מקוצר (היפוקוריסטיקון) המורכב משם העצם מת (מתו; ראו להלן), דהיינו אדם, איש, הבא במקרא רק בריבוי "מתים" (דב' ב: לד; ג: ו; תה' יז; יד; איוב יא: ג; כד: יב) ובנסמך "מתִי" (בר' לד: ל; דב' ד: כז; יש' ה: יג ועוד), או עם כינויי הקניין: "מתִיךְ" (יש' ג: כה) ו"מתִיו" (דב' לג: ו). שם העצם מת ידוע מאכדית *mutu* (CAD M/II: 313 ff.). הרכיב מת בצורה הארכאית, השומרת על יחסת הנומינטיב הקדומה *u*, בא במקרא בשמות הפרטיים מתושאל (בר' ד: יח) ומתושלח (בר' ה: כא-כב; דה"א א: ג). שם העצם *mutu* בא כרכיב בשמות אכדיים ושמיים-מערביים כגון השם האמורי $Mutu-dIM = Mutu-Ba^l$ מתעודות מארי (הופמון 1965: 119-120, 234), או השם האוגריתי מתבעל, דהיינו מתבעל (גרנדל 1967: 162). אחד מבני לבאי היה מתבעל מושל פחל (אל-עמארנה, מכתב 255, שורה 3; מכתב 256, שורות 2, 5; כוכבי-רייני תשס"ה: 205, 206-207). נראה שהשם מתא הוא שריד של שם קדום המורכב ברכיב השמני מתו². בשם התאופורי המקוצר מתא האל"ף מייצגת את התנועה הארוכה $/ā/$, המקובלת בשמות מקוצרים כמו אסא (מל"א טו: ח) ובאוסטרקון העמוני מס' 7 מתל אל-מזאר שבבקעת הירדן המזרחית (אחיטוב תשס"ה: 348); אשא בחרסי שומרון (שם: 267, חרס מס' 22 ועוד); עזא (שמ"ב ו: ג) בחותמות עבריים ועמוניים (אביגד וזאס 1997: מס' 69, 297, 298, 925, 960); זמא באוסטרקון מבית שאן (מזר 2006: 505-506) ועוד. הפירוש הסביר ביותר לקו האנכי לאחר השם הוא הספרה 1. מבחינה פלאוגרפית לכל האותיות הקבלה מדויקת בלוח גזר. שימו לב במיוחד לאות מ"ם המאונכת, והשונה מזו המופיעה בכתובת מס' 5 מהשכבה הבאה – V.

3. מס' רישום 75109/99, לוקוס 7505, שטח C, בניין CY, שכבה C-2, שכבה כללית VIB (איור 3).
האות למ"ד חרותה בחרט חד אחרי הצריפה על חלקו הפנימי

איור 3. כתובת 3 (1:2)

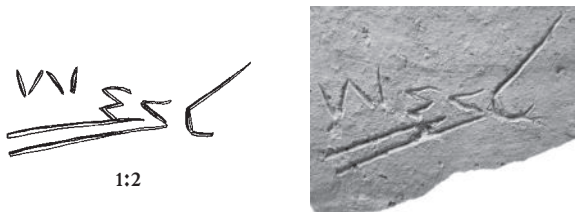

איור 2. כתובת 2

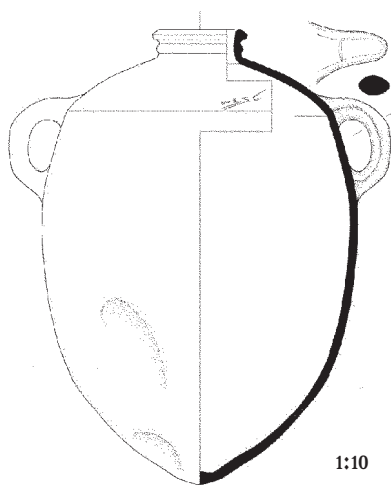
IV-V בתל רחוב ועליהם נחרתו מרבית הכתובות האחרות. אך יש לציין כי בשכבה VI לא נמצאו קנקנים מטיפוס "היפו", וקנקנים עשויים מחומר דומה כמעט שלא נמצאו כלל בשכבה זו.

הכתובת כפולה: היא נחרתה אחרי הצריפה בחרט חד על שני צדיו של קנקן, בחלקו העליון סמוך לכתף. בצד אחד אפשר לקרוא מתא | ובצד השני חוזרת אותה כתובת, אבל השתמרו ממנה רק הקצה העליון השמאלי של הת"ו, האות אל"ף והקו המאונך.

מחומר דומה לזה של מס' 2. הקנקן נמצא על רצפת המכוורת שהתגלתה בשטח זה, ליד שורת הכוורות המזרחית (מזר ופניץ-כהן תשס"ט). הקנקן רופא והוא שלם. הכתובת לנמש החקוקה על חלקו העליון של גוף הקנקן, מתחת לזיווי הכתף, מביעה בעלות: של נמש, או בשביל נמש (לפירוש השם ראו להלן).

1:2

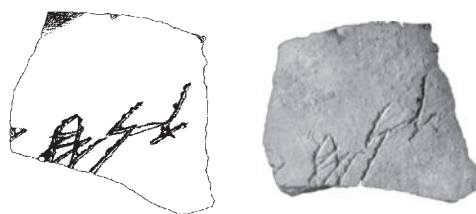
1:10

איור 5. כתובת 5

עיצוב האותיות חריג: לאות נו"ן רגל ארוכה מאוד הנמשכת אלכסונית שמאלה עד לקצה הכתובת. המ"ם מורכבת משני זיגזגים אנכיים המסתיימים ברגל ארוכה מאוד הנמשכת ימינה ושמאלה ומקבילה לרגל של הנו"ן. כתובת דומה, על קנקן דומה, התגלתה בתל עמל, בשכבות III-IV שהמכלול הקרמי שלהן זהה לזה של שכבות IV-V בתל רחוב (איור 5א; לוי ואדלשטיין 1972: 336, ציור 6 ולוח 25: 3-4; רנץ 1995, כרך I: 29-30). האותיות על הקנקן מתל עמל דומות מאוד לאלו שבכתובת שלפנינו. הבדל קטן קיים בעיצוב האות שי"ן, ששני חלקיה אינם מחוברים ועל כן לוי ואדלשטיין טעו וקראו אותם כספרות. את הקריאה שי"ן הציע למר (1973: 559). השם נמש מופיע בחרס מס' 56 משומרון (דירינגר 1934: 35, לוח VI), בשני חותמות עבריים (אביגד וזאס 1997: מס' 266, 574) וכן באוגריתית (גורדון 1965: 444, מס' CAT=1653; 6.3.iv.16; למר 1973: 463). במקרא השם נמש מוכר בצורה נמשי, פעם אחת כשם אביו של יהוא (מל"א יט: טז; דה"ב כב: ז) ופעם אחת כאבי-אביו של יהוא בן יהושפט (מל"ב ט:

של שבר גוף של קנקן בעל דופן עבה. האות נחרתה לאחר שהקנקן נשבר, שהרי לא היה אפשר לחרות במקום זה בהיות הכלי שלם.

4. מס' רישום 23138, לוקוס 2308, שטח B, שכבה B-6 או B-5b, שכבה כללית VI או Vb (איור 4). שבר גוף של קנקן עשוי טין דומה לטין של מס' 2. השבר נמצא על מפלס הרצפה. הכתובת נחרתה אחרי הצריפה. גובה האותיות כ-2 ס"מ. הכתובת כוללת שלושה סימנים ושרידי סימן רביעי שאי אפשר לפענחו. שתי האותיות הראשונות — לנ — ברורות. הסימן השלישי נראה כחריטה של אות על-גבי אות אחרת. עדה ירדני, שציירה את הכתובת, קראה יו"ד על-גבי מ"ם, אולם קריאה זו בעייתית משום שהיו"ד תהיה בעלת שלושה קווים אופקיים והמ"ם כלל אינה ברורה.

איור 4. כתובת 4 (1:2)

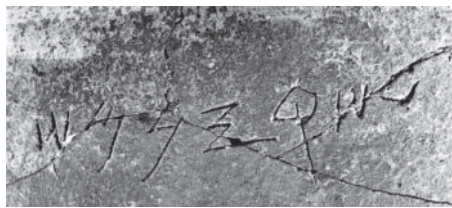
אפשרות אחרת היא לקרוא חי"ת על-גבי מ"ם כהצעתם של פרנק מ' קרוס, קייל מק-קרטר ואחיטוב (בעל-פה). במקרה זה החי"ת היא מעין מלבן סגור בלי בליטות של הקווים הצדדיים מעל ומתחת לקווים האופקיים, וכך הדבר במרבית הכתובות מן המאה ה' ומראשית המאה ה' לפני הספירה, כמו לוח גזר והכתובת מראש זית (רנץ 1995, כרך III: לוח I). אם זה הפענוח הנכון, תתקבל הקריאה לנחם (לנחום).³ קיימת גם אפשרות דחוקה לקרוא כאן בי"ת או רי"ש על-גבי מ"ם או יו"ד. אם נקרא בי"ת אפשר יהיה להשלים ולקרוא לנב[א], דהיינו לנביא, אבל כאן אנו חוששים כי הדמיון מפליג רחוק מדי.

לא זכורות לנו דוגמאות אחרות של חריטה של אות על-גבי אות אחרת.⁴ יש לשאול האם האות התחוננה אכן בוטלה על-ידי חריטה האות העליונה, או שמא יש להתחשב בשתי האותיות בעת הקריאה, דבר המאפשר קריאות רבות ואינו נראה בעינינו.

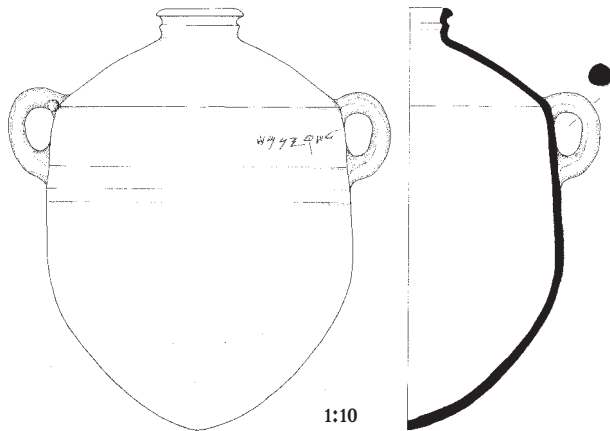
מבחינה פלאוגרפית האותיות מתאימות לתאריך במאה ה' לפני הספירה (השוו רנץ 1995, כרך III: לוח I) אם כי מרביתן אינן אינדיקטיביות. בכתובות המעטות מן המאה ה'—ראשית המאה ה' הנו"ן פחות אנכית, היא נוטה שמאלה כדי 45° (תל עמל, תל בטש/תמנה וראש זית, ראו להלן).

5. מס' רישום 84730/4, לוקוס 8465, שכבה C-1b, שכבה כללית V (איור 5).

הכתובת חרותה לפני הצריפה על קנקן מטיפוס "היפו" עשוי

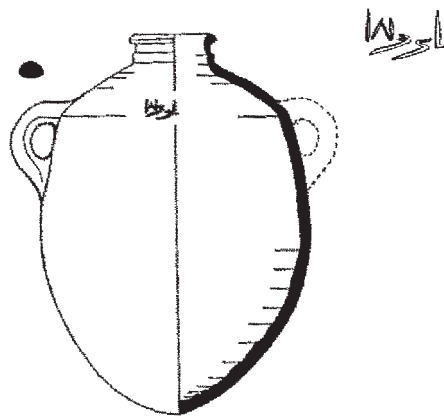
W4 4 Z Q WC
1:2

איור 6. כתובת 6

תהיה הקדומה מסוגה בין הכתובות מארץ-ישראל, אולם המיקום של ספרה במקום זה בכתובת אינו הגיוני. אם הסימן הרביעי הוא האות יו"ד כי אז התיבה תהיה לשקי, המזכירה את הכתובת (הארמית) לשקיא החרותה על כתף קנקן משכבה III בעין גב (איור 11), המקבילה בזמנה ובמכלול הקרמי שלה לשכבה IV בתל רחוב מן המאה ה'ט' לפני הספירה (ב' מזר ואחרים 1964: 27-29, 32, 43, ציור 1:8, לוח 13; גיבסון 1975: 5-6). התיבה נתפרשה: "למשקה, לשר המשקים" בארמית, תואר מוכר לפקיד בכיר במקרא ובמזרח הקדמון. אם האות הרביעית בכתובת שלפנינו איננה יו"ד אלא סימן כלשהו, כי אז השם הפרטי יהיה שק, היכול להיות מוסבר כקיצור של שם תאופורי. אמנם באוצר השמות העברי איננו מכירים שמות הבנויים עם הרכיב שק משורש שק"ק, להשתוקק, אבל בדרום-ערבית קדומה, בתמודית ובצפאית ידועים שמות משורש שו"ק II, המקביל לעברית שק"ק (קהלר ובאוגרטר 2001: 1448, הערך שוק II; רייקמנס 1934: 207), וכן השמות שוקן, שקן בתדמורית (שטרק 1971: 51, 53).⁷ שלוש האותיות האחרונות הן השם נמש המופיע גם בכתובת מס' 5 לעיל, וראו הדיון שם.

מבחינה פלאוגרפית לכל האותיות יש הקבלות בכתובות מישע ובכתובות אחרות מן המאה ה'ט' לפני הספירה. נראה

איור 5א. קנקן מתל עמל ועליו הכתובת נמש (מתוך לוי ואדלשטיין 1972)

(ד). בכל המקרים הללו השם מופיע עם יו"ד היחס (צורת הנסֶפָה) נמשי, ונראה שהכתובים מכוונים למשפחתו של יהוא, משפחת הנמשי, ולא לשם אביו או אביו-אביו, כפי ששיער אמנם בהיסוס כבר גריי (1964: 486) ולאחרונה נאמן (2008: 13). פירוש השם נמש נמייה (נות 1928: 230), על-פי הערבית נמס (ראו ליינ 1893 [1968] VIII: 2854).

6. מס' רישום 54322/5, לוקוס 5425, שטח C, בניין CF, שכבה C-1a, שכבה כללית IV (איור 6).

כתובת חרותה לאחר הצריפה בחרט חד על חלקו העליון של קנקן מרופא מטיפוס "היפו" עשוי טין דומה לזה של מס' 2. הקנקן נמצא בשכבת חורבן בבניין CF, בניין יוצא דופן בתכניתו ובעושר הממצאים שהתגלו בו. הוא התגלה בחדר הראשון בסדרה של שלושה חדרים, זה מפנים לזה, שבכולם ספסלים לאורך הקירות. דומה כי לא היו אלו חדרי מגורים רגילים אלא שימשו בתפקיד מיוחד. בחדר הפנימי ביותר התגלתה תיבת חרס בעלת מכסה. בחלל המרכזי של הבניין התגלה "מודל מקדש" עשוי חרס בעל עיטור מיוחד במינו (מזר ופניץ-כהן תשס"ח).

הכתובת כוללת שבע אותיות שרובן בגובה 2.5 ס"מ ואורך האותיות בעלות הרגל הארוכה 4.5 עד 5.5 ס"מ. התבוננות מדויקת מעלה כי שלוש האותיות הראשונות נחרתו בצורה שונה במעט משאר האותיות: נראה כי הושקע בהן מאמץ גדול יותר, וגם כיוון הכתיבה שלהן שונה במקצת מזה של שאר האותיות.⁶

הקריאה היא: לשקי(?) נמש. כל האותיות קלות לקריאה מלבד הסימן הרביעי שאינו ידוע בכתובות ארץ-ישראל מתקופת הברזל. אפשרות אחת, שהיא לדעת עדה ירדני הטובה ביותר, היא לקרוא סימן זה כווריאציה של האות יו"ד. במקרה זה הקו האלכסוני החצוי על-ידי קו אופקי האופייני לאות יו"ד הפך כאן לקו זיגזגי. אפשרות אחרת – לראות בסימן זה את הספרה 6 במצרית הייראטית, שצורתה דומה (מלר 1927: 60, מס' 661). אם אכן זו ספרה הייראטית, היא

אבל אין ספק בקריאתה, והכתובת תתפרש כשני שמות פרטיים: אלצד[ק] (בן) שחלי. השמות אלצדק ושחלי אינם ידועים כשמות פרטיים באוצר השמות המקראי אבל אפשר להשוותם לשמות קרובים.

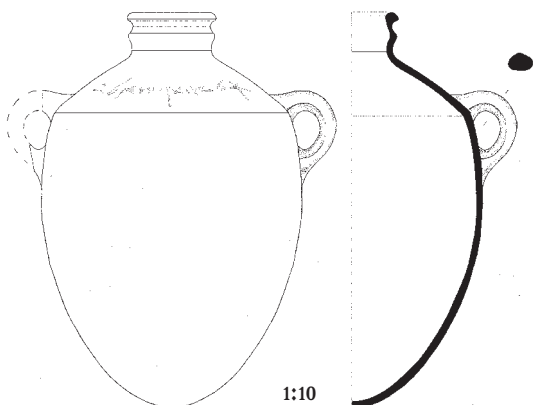
שורש צד"ק בא הרבה בשמות פרטיים שמיים-מערביים. בשמות אמוריים: *Ammišaduqa, Ahišaduqa* ועוד (ראו הופמון 1965: 257); באוגרית: אדנצדק, בעלצדק ועוד (גרנדהל 1967: 187-188, 412); במקרא: מלכיצדק (בר' יד: יח; תה' קי: ד), אדניצדק (יהו' י: א, ג), וכן יהוצדק, צדקיה, צדקיהו, צדוק; בכתובות שמיות דרומיות: יצדקאל בקתבנית וצדקאל בשבאית (רייקמנס 1934: 246), צדקידע וצדקד'כר בחצ'רמונית, וצדקיפע בשבאית (שם: 269) ועוד. בכתובת ערד מס' 93 חרותה אחרי הצריפה על כתף לגין משכבה XI (המאה ה'ט')? התיבה לצדק (אהרוני תשל"ו: 108), והיינו לצדוק. צדק מופיע כרכיב בשמות פרטיים בחותמות מארץ-ישראל (אביגד וזאס 1997, ראו במפתח: צדקסמך, צדקי, צדקרמן). שמו של צדקא מלך אשקלון מופיע בתעודות אשוריות (כוגן תשס"ד: 78) ועל חותם מאשקלון (אביגד וזאס 1997: מס' 1066). צדק מופיע גם כשם אלוהות כנענית אצל פילון מגבל, ולמעשה הוא היפוסטזה של תכונת הצדק (ב' מזר תש"י; ליונשטם תשל"ב: 459; ליכט תשל"ב: 683-684). אפשר להשוות את השם אלצדק לשמות מלכיצדק ואדניצדק.

שהכותב התקשה במיוחד בחירתת האותיות. בחלק השמאלי ניכר כי כל קו אנכי נחרת בנפרד ולאחר מכן חוברו הקווים האנכיים בקווים דקים יותר. יש לציין את השוני מצורת כתיבת השם נמש בכתובת מס' 5 ובכתובת מתל עמל: כאן הנו"ן והמ"ם זקופות יותר ומתאימות לכתובות אחרות בנות התקופה, ואילו בשתי הכתובות הקודמות הן חריגות בצורת כתיבתן – בעלות רגל אלכסונית ארוכה. ייתכן שזהו עניין כרונולוגי, שהרי כתובת 5 נמצאה בשכבה קודמת לכתובת 6; אחרת יש לייחס זאת לסגנון הכתיבה.

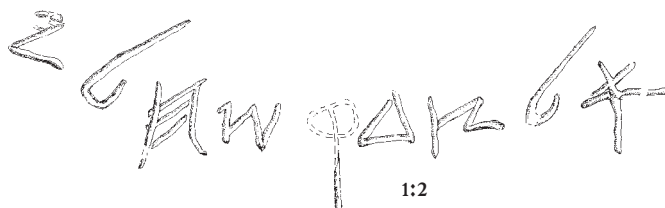
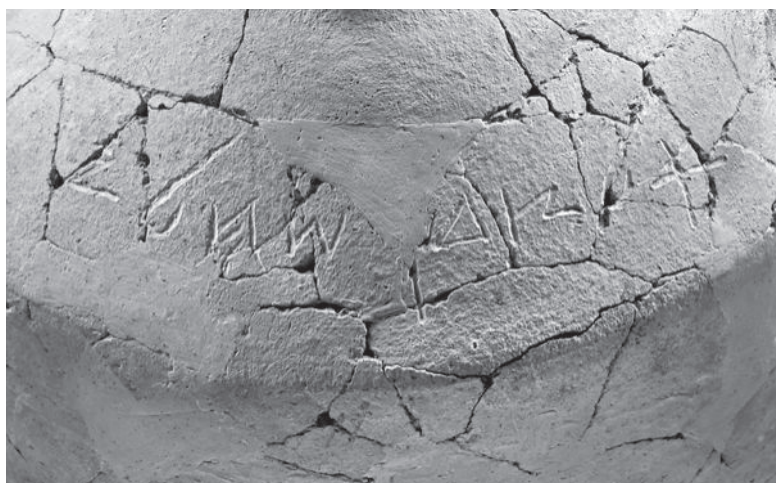
7. מס' רישום 104274, לוקוס 9417, שטח C, בניין CQ3, שכבה C-1a, שכבה כללית IV (איור 7).

הכתובת נחרתה על קנקן לפני הצריפה. הקנקן המרופא אליפטי, עשוי טין חום-אפרפר צרוף צריפה בינונית, בעל כתף מודגשת, צוואר גבוה ושפה מעוצבת, מטיפוס שאינו שכיח בתל רחוב בשכבות IV-V. הקנקן רופא ממאות שברים קטנים שהיו פזורים בכל שטח החדר. הכתובת מורכבת משבעה שברי חרסים, אך שבר אחד חסר. החדר שנמצא בו הקנקן הוא חדר פנימי, חלק מבית מגורים בן שלושה חדרים שחרב בחורבן הכבד שפקד את שכבה IV.

תשע האותיות גדולות (האותיות דל"ת ושי"ן הן בגובה 1.5 ס"מ) וחרותות בחרט רחב לפני הצריפה. האותיות ברורות מלבד האות החמישית, שרק רגל ארוכה וישרה נותרה ממנה. מוצע לקרוא בה את האות קו"ף אם כי גם האותיות נו"ן ורי"ש באות בחשבון, אך בניגוד לקו"ף אינן יוצרות תיבה בעלת משמעות. הקריאה הנראית ביותר היא: אלצד[ק]שחלי = אלצדק (בן) שחלי. הזרוע של היו"ד בשם שחלי נפגמה במקצת

איור 7. כתובת 7

1:2

כמקום פולחן (מזר תשס"ג: 148–150). הכתובת נחרתה אחרי הצריפה על כתף קנקן מרופא מטיפוס "היפו" עשוי חומר דומה לזה של מס' 2. אורך הכתובת 13 ס"מ והאותיות גדולות במיוחד: גובהן של שתי המ"מים 5.5 ס"מ והעי"ן גובהה 2.2 ס"מ. השתמרו רק ארבע אותיות, שתיים בתחילת הכתובת ושתיים בסופה: מען. עלפי הרווח בין שני זוגות האותיות נראה כי יש מקום לשתיים או שלוש אותיות נוספות. מבחינה פלאוגרפית, שתי המ"מים דומות למ"ם במצבת מישע ובכתובת מתל דן, אף שהן בעלות רגל ארוכה מהמקובל. הן שונות מהמ"ם של לוח גזר ומן המ"ם בכתובת מראש זית (ראו רינץ 1995, כרך III: לוחות 1–2), ומהמ"מים בכתובת 2 ובכתובת 6 מתל רחוב הקדומות יותר. את העי"ן המאורכת בעלת הזנב הקצר בקצה הימני התחתון שלה, המופיעה פעמיים בכתובת זו, אפשר להשוות לעי"ן השנייה שבכתובת, שאף לה יש כמין זנב קטן בקצה הימני, והשוו לעי"ן (שאינה סגורה לגמרי) באוסטרקון מס' 69 מערד, שגם לה זנב קטן מימין, תוצאה של כתיבה רהוטה בשתי משיכות קולמוס. לחרייתה הקטנה מעל לעי"ן הימנית אין הסבר. אפשר אולי להסביר את צורת האות בקושי שבחרייתה בחרס הקשה לאחר הצריפה. ברווח בין שני זוגות האותיות אפשר להבחין בשני הקצוות התחתונים של רגליים ארוכות: הימנית אלכסונית והשמאלית מאונכת. האות השלישית הייתה יכולה להיות בי"ת, כ"ף, מ"ם, נו"ן או פ"ה והשמאלית ו"ו, נו"ן (פחות סביר), סמ"ך, קו"ף או רי"ש. לפי גודל השבר יש מקום לאות נוספת (שלישית) במרכז הכתובת.

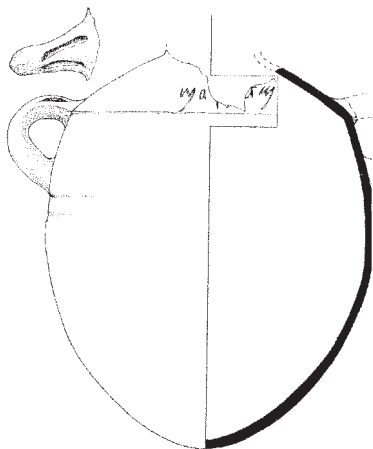
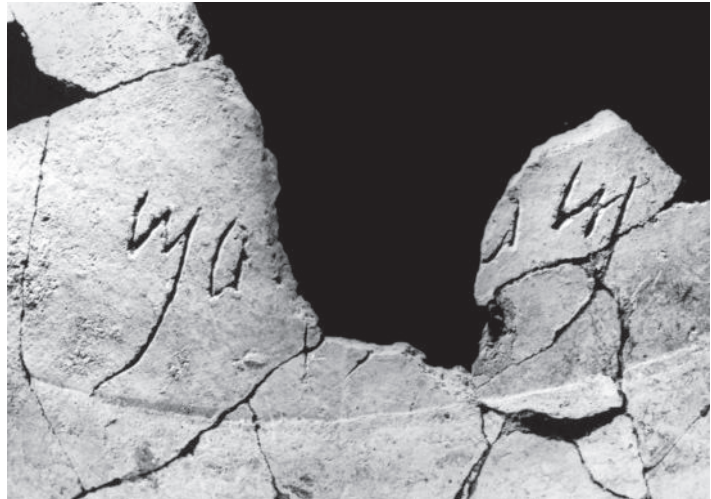
נראה כי האות הראשונה (מ"ם) היא מלית היחס מ, הידועה מכמה כתובות עבריות, למשל חרסי שומרון, כגון: מבארים (חרס מס' 1, שורה 2; אחיטוב תשס"ה: 248), מאזה (חרס מס' 2, שורה 3; אחיטוב תשס"ה: 250) ועוד, אלא ששם הכוונה ממקום פלוני וכאן הכוונה כנראה מאדם פלוני. על-פי פירוש זה הכתובת מציינת משלוח

פירוש השמות הללו אינו המלך/האדון (כינוי לאלוהות) שלי הוא צדק, אלא המלך/האדון הוא צדק (החיר"ק/i היא תנועת עזר), דהיינו צדיק. בכל אלה "צדק" בא לאפיין את האל, כמו בשם אלימלך שמשמעו האל הוא מלך. צדק הוא אפוא תואר או כינוי לאל, והוא יכול להחליף שמות כמו *אליצדיק / *אליצדוק.

השם שחלי אינו נמצא באוצר השמות המקראי או השמי-מערבי אבל בממצא האפיגרפי מופיע השם כפר, שיש לקרוא כפיר (אביגד וזאס 1997: מס' 1079, 1080, 1087). כפיר ושחל הם כינויים לאריה צעיר. בפסוק: "על שחל ופתן תדרך תרמס כפיר ותנין" (תה' צא: יג) התקבולת היא שחל//כפיר, פתן//תנין; וכן: "שאגת אריה וקול שחל ושני כפירים נתעו" (איוב ד: י). את הצורה שחלי (ביו"ד) אפשר להשוות לשמות המקראיים גמלי (במ' יג: יב), וסוסי (שם: יא), ולשמות יעלי (מלשון יעל) שעל אבן מעיר דויד (ראו הערה 4) ושעלי (שועלי) שבחותם עמוני (אביגד וזאס 1997: מס' 980). נראה שיש לפרש את סיומת היו"ד ככינוי הקניין למַדְבַּר וכלשון חיבה.

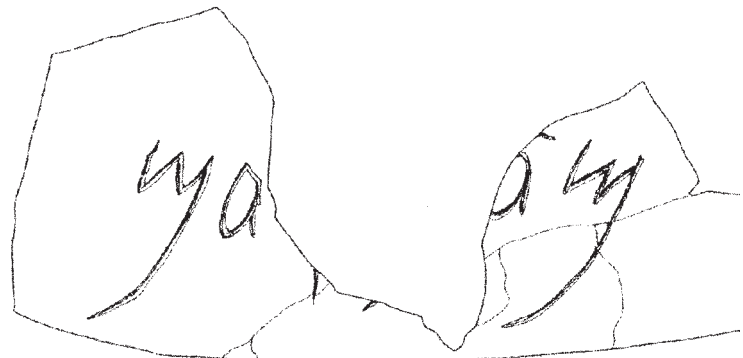
8. מס' רישום 46129/1, לוקוס 4616, שטח E, שכבה E-1a, שכבה כללית IV (איור 8).

הכתובת נמצאה בבניין EB שהוא חלק ממכלול שנתפרש

1:10

איור 8. כתובת 8

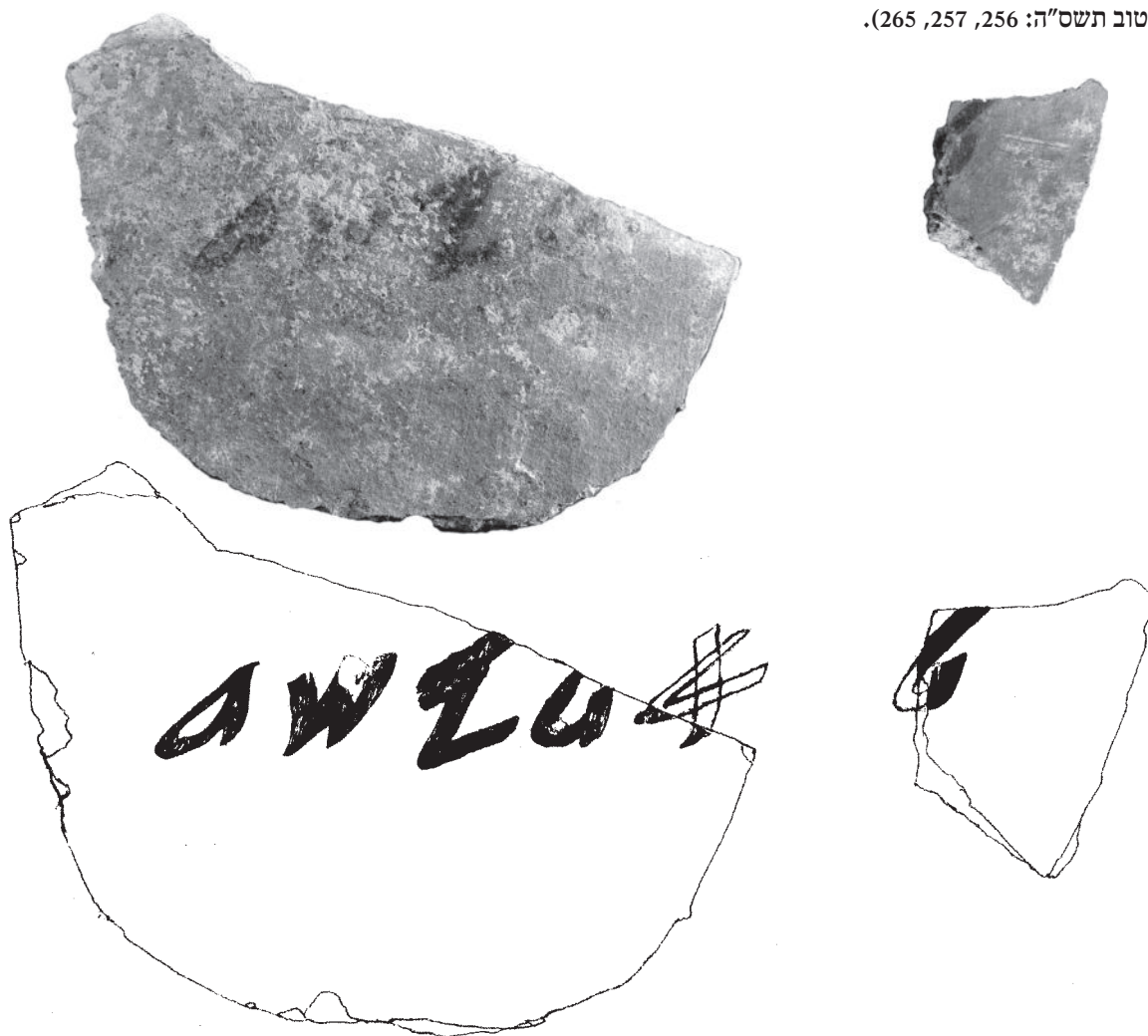

1:2

9. מס' רישום 94443, מס' לוקוס 9418, חדר 9449, שטח C, בניין CP, שכבה C-1a שכבה כללית IV (איור 9).

שני שברים של כתובת כתובה בדיו בצבע אדום. חרס אפור בעל ליבה אדמדמה. השבר הגדול מעוגל בחלקו התחתון ונראה שאין מדובר בכתובת על כלי שנשבר אלא על שבר חרס שעוצב במכוון לשמש אוסטרקון. על השבר הגדול שרידי חמש אותיות ועל השבר הקטן שרידי אות אחת. האותיות גדולות (גובהן הממוצע 1.5–1.7 ס"מ) וכתובות בכתב קורסיבי. על השבר הקטן אפשר להבחין בשרידי למ"ד. בתחילת הכתובת שעל השבר הגדול אפשר לראות שני קצוות של אות שזוהויה אינו ודאי. עדה ירדני, שציירה את הכתובת, שחזרה את האות אל"ף ששרדו ממנה הקצה השמאלי של הראש והקצה התחתון של הרגל. לחילופין, אפשר לראות בשרידים אלה את הקצה השמאלי של ראש של בי"ת או קצוות של ה"א, אבל שחזור כזה יהיה חסר משמעות. החלק העליון של האות הבאה אחריה

או הקדשה מאדם מסוים ששמו מופיע בהמשך. מ"ם כזאת ידועה מאוסטרקונים, אך לא מכתובות על-גבי כלי חרס. אשר לשם עצמו, אפשר להציע למושג את השמות ע[מס]עם, ע[מר]עם או ע[נר]עם. את השם ע[מס]עם אפשר להשוות לשמות המקראיים עמוס, עמסיה והשם העמוני עמסאל (אביגד וזאס 1997: מס' 964), המציינים את האהבה ליילוד כמי שנושאים אותו על כפיים, כבפסוק המתאר את בני ישראל: "העמסים מני בטן הנשאים מני רחם" (יש' מו: ג). את השם ע[מר]עם אפשר להשוות לשם עמרי, משורש עמ"ר שנתפרש לפי הערבית עמר, לחיות, או לעבוד לאל (נות 1928: 63, 222, הערה 7), ואת השם ע[נר]עם אפשר להשוות לשם המקראי ענר. השם ע[נר]עם, מורכב מענר והסיומת התאופורית עם שמשמעה בן משפחה. הרכיב התאופורי עם מופיע בשמות שמיים-מערביים רבים כגון השמות המקראיים ירבעם, רחבעם, או השמות אליעם, כמשעם (אביגד וזאס 1997, מס' 1105, 1035), אדנעם (בחרסי שומרון מס' 9, 10, 19; אחיטוב תשס"ה: 256, 257, 265).

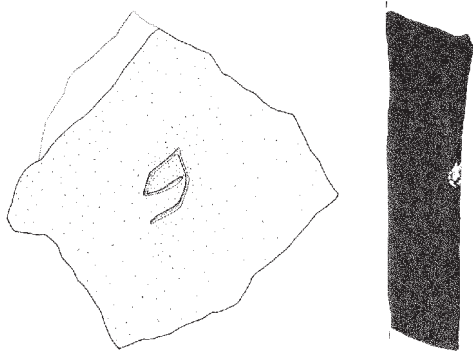

איור 9. כתובת 9 (1:1)

ואשר תפוצתם גדולה במיוחד בעבר־הירדן המזרחי. בחדר הקטן הדרומי נמצאה תבנית ליציקת צלמיות נשים ששימשו לעיטור כמה מזבחות חרס בתל רחוב. עוד נמצאו בבניין שתי ממגורות רבועות עשויות חרס מטיפוס לא מוכר עד כה ובהן כמות גדולה של תבואה וכן כלי אגירה, בישול והגשה רבים. הרושם הוא כי זהו בניין בעל תפקיד מיוחד. בזהירות רבה, ומתוך התחשבות בקשיים בזיהויים כגון אלו, איננו יכולים להימנע מלהעלות הרהור כי אלישע הנזכר בכתובת זו הוא אלישע בן שפט הנביא. אלישע, המכונה במקרא "איש האלוהים", מצטייר כ"עושה נפלאות" ואיש קדוש בעיני בני דורו. האם ייתכן שיש קשר בין השם המופיע בכתובת לבניין יוצא הדופן שהכתובת נמצאה בו?

10. מס' רישום 70578, לוקוס 7113, שטח J, שכבה J-5, שכבה כללית IV (איור 10).

האות ב"ת חרותה לפני הצריפה על חלקו החיצון של שבר חרס גס ועבה הנראה כמו שבר של טאבון או מכל אגירה גס בנוי ביד. גובה האות 2.4 ס"מ.

איור 10. כתובת 10: ציור (1:2)

תאריכי הכתובות מתל רחוב

כל הכתובות מתל רחוב נמצאו בהקשר סטריטוגרפי מובהק, רובן חרותות על קנקנים שהתגלו בשכבות חורבן ואפשר היה לרפא אותם. את שכבות החורבן הללו אפשר לתארך הן בשיטות המקובלות של סטריטוגרפיה יחסית וטיפולוגיה קרמית הן בעזרת תאריכי פחמן 14. מבחינת הכרונולוגיה היחסית, שלוש השכבות IV-VI משתייכות לתקופת הברזל II, אך על-פי פרטי המכלול הקרמי שכבה VI קדומה לשכבות IV-V ויש לייחסה לשלב הקדום של תקופת הברזל II, ואילו השכבות IV-V שייכות לשלב המאוחר של תקופת הברזל II: המכלול הקרמי שלהן זהה לזה של שכבה IVB-VA במגידו, למכלול של חורבת ראש זית ולמכלולים מקבילים (ראו מזר תשס"ג, מזר ואחרים 2005; לדיון על הכרונולוגיה של התקופה ראו מזר 2008; מזר וברונק רמזי 2008; 2010). טבלה 1 מציגה תאריכי פחמן 14 משכבות IV-VI בשטח C בלבד, שבו נעשתה ההבחנה הטובה ביותר בין שלוש השכבות

שבור, ושחזורה בעייתית. תחילה ראינו בה את האות ע"ן, כמו האות האחרונה בכתובת. אולם אין זו ככל הנראה ע"ן שכן היא אינה נסגרת אלא פתוחה בחלקה העליון, בניגוד לע"ן שבסוף הכתובת. נראה לנו לקרוא כאן למ"ד. אמנם הלמ"ד בעייתית שכן זרועה השמאלית קצרה מדי (הזרועות מידקקות ומסתיימות מיד לאחר השבר!) ובחלקה התחתון הימני קיים זנב קטן שאינו מתאים לאות למ"ד (זנב דומה קיים באות ע"ן שבסוף הכתובת). בכל זאת איננו רואים אפשרות אחרת לשחזור אלא למ"ד.⁸ האותיות הבאות – יו"ד, שי"ן ועי"ן – ברורות למדי. האות ע"ן בסוף הכתובת מאורכת ובעלת זנב קטן בחלקה הימני התחתון, כמו העי"ן המופיעה פעמיים בכתובת החרוטה מס' 8. אם נקבל את שחזור האות השנייה והשלישית כאל"ף ולמ"ד יש לקרוא כאן את השם אלישע. אילו היו שני השברים סמוכים זה לזה אפשר היה לקרוא לאלישע, אולם מיקום השבר הקטן אינו ידוע וייתכן כי הוא שייך לשורה נוספת או לחלק קדמי של הכתובת, שלא השתמרו.

השם אלישע מופיע בחרס מס' 1 משומרון (אחיטוב תשס"ה: 248), במכתב מס' 22 מלכיש (שם: 79), במכתב מס' 24 מערד (שם: 119), בחמישה חותמות עמוניים (אביגד וזאס 1997: מס' 885, 894, 895, 960, 975) ובחותם עברי שנרכש בבגד (דירינגר 1934: 200).

האפשרות ששם זה מופיע באוסטרקון שלפנינו מעניינת במיוחד, שהרי הנביא אלישע בן שפט נולד באבל מחולה שבבקעת הירדן, מדרום לתל רחוב, ופעל בימי יורם בן אחאב. הוא היה עד למלחמות נגד ארם בימי בן הדד וחזאל ולמרד יהוא (שבו אף השתתף, ראו מל"ב ט: א-יג) המתוארך לשנים 843/2 לפני הספירה, בתקופה הקודמת במקצת לחורבן שכבה IV בתל רחוב. במחזור סיפורי אלישע הוא מופיע במקומות שונים ברחבי ממלכת ישראל: בשומרון (מל"ב ה; ו: לא-לג), ביריחו ובבית אל (מל"ב ב), בכרמל (מל"ב ד: כה) ובשונם (שם: ח-יא). לא ייפלא אם עבר גם ברחוב, אחת הערים הגדולות בממלכת ישראל (אף כי אינה נזכרת במקרא). אפשר לשער שלאלישע בן האזור היו קשרים למשפחת נמשי, שאף היא קשורה כנראה לאזור זה, שהרי השם נמש מופיע פעמיים בתל רחוב ופעם בתל עמל (ראו לעיל, כתובות מס' 6, 8).

החדר שהתגלתה בו הכתובת הוא חדר פנימי קטן בבנין מרווח הכולל חדרי כניסה (שעדיין לא נחפרו), שני מרחבים גדולים ובהם ספסלים לאורך חלק מהקירות ושלושה חדרי פנימיים קטנים. אל החדר שהאוסטרקון נמצא בו הובילו שני פתחים: האחד מחדר גדול הנמצא ממזרח והשני מחדר קטן הנמצא מדרום וקשור בפתח למרחב גדול נוסף. לאורך הקיר הפנימי היה ספסל רחב ולפניו ספסל קצר נוסף. מחוץ לשתי הכניסות לחדר וסמוך אליהן התגלו שני מזבחות חרס מעוטרים בעלי ארבע קרנות, המעידים על פעילות פולחנית סמוך לכניסות. הבניין, שחרב בשרפה העזה שכיילתה את שכבה IV בתל רחוב, עשיר במיוחד בממצאים, ביניהם כלי כדורי בעל שלוש רגליות, שגופו ותחתיתו מנוקבים נקבים רבים, מסוג הכלים שמקובל להניח כי שימשו להקטרת קטורת

השנים 968–902 לפני הספירה בטווח סיגמה 1, ואילו התאריך המשולב לשכבה V הוא 926–896 לפני הספירה בטווח סיגמה 1. בטווח סיגמה 2 שתי השכבות מתוארכות לטווח התאריכים הרחב 975–845 לפני הספירה. עקב השוני האדריכלי והקרמי בין שכבות אלו אנו בוחרים לייחס את שכבה VI לאמצע המאה ה' לפני הספירה ואת שכבה V לעשורים האחרונים של המאה ה' או לתחילת המאה ה' לפני הספירה. שכבה IV מתוארכת על פני כל המאה ה', לא יאוחר מ-834 לפני הספירה.

הללו. ארבע מן הכתובות הנסקרות במאמר זה נמצאו בבניינים בשטח C שיש מהם תאריכי פחמן 14 (ראו הערה 1 לטבלה 1). בדרך כלל מכל דגימה של גרעיני תבואה מפוחמים או גרעיני זיתים נמדדו כמה תוצאות, והטבלה מציגה את מספר המדידות החוזרות, את התאריך הממוצע הלא מכויל לכל דגימה (בסך הכול 46 מדידות מ-10 דוגמאות) ואת התאריכים המכוילים בשתי רמות ההסתברות המקובלות. כפי שאפשר לראות, התאריכים משכבה VI ומשכבה V קרובים מאוד זה לזה אך התאריך המשולב של שכבה VI משתרע על פני כל תקופת

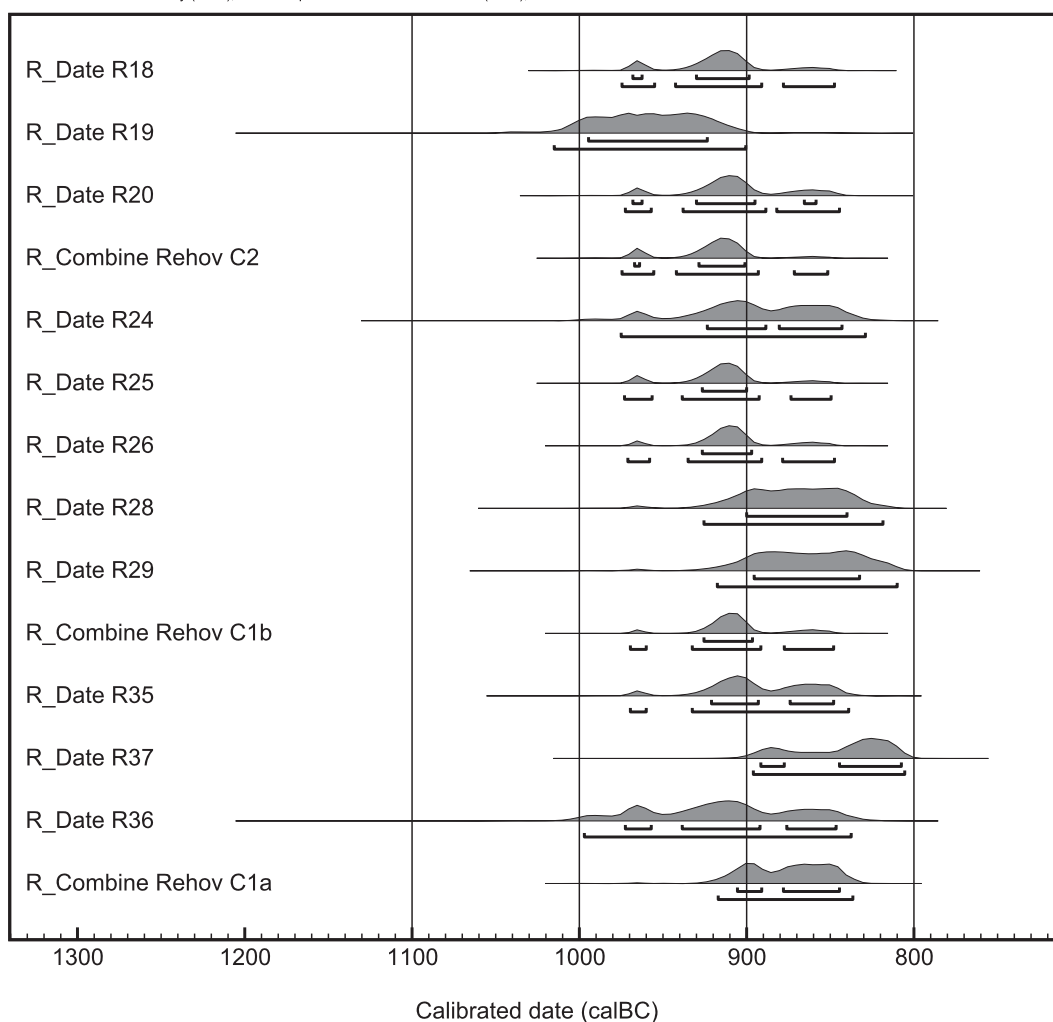
טבלה 1: תאריכי פחמן 14 משטח C בתל רחוב

מס' הדגימה ברשימת תאריכי תל רחוב	מספר המדידות החוזרות	שכבה מקומית וכללית (בסוגריים)	לוקוס	תאריך ^{14}C BP	תאריך מכויל בהסתברות 68.2% ("σ1")	תאריך מכויל בהסתברות 95.4% ("σ2")
R18	5	C-2 (VI)	4426	2772±11	899–969	848–975
R19	3		7432	2807±23	924–995	901–1016
R20	10		7428	2767±13	859–969	845–973
		Combine C2		2774±8	902–968	852–975
R24	3	C-1b (V)	6449	2757±26	844–924	830–976
R25	3		2422	2771±8	901–927	850–974
R26	5		2441	2767±7	898–927	848–972
R28	3		8465	2735 + 25	841–901	819–926
R28a	1		"	2690±30	808–893	803–901
R29a	1		"	2720±30	833–896	811–918
R29b	1		"	2850±40	932–1109	906–1187
		Combine C1b without R29b		2767±5	896–926	847–970
R35	7	C-1a (IV)	5498	2758±16	849–922	840–970
R37	3		9434	2690±25	808–892	806–897
R36	1		10431	2770±30	847–973	838–998
		Combine C1a		2744±13	845–906	837–918

הערות לטבלה:

1. כתובת 5 מופיעה על הקנקן שנמצא בו ריכוז התבואה בלוקוס 8465, שהוא חלק ממכלול הכוורות של שכבה C-1b; כתובת 6 נמצאה בבניין שממנו נלקחה דוגמה מס' R35 ובאותה שכבת חורבן; כתובות 7 ו-9 נמצאו בבניינים סמוכים לבניין שממנו נלקחה דוגמה R37 ובאותה שכבת חורבן.
2. הנתונים לוקחים מן הפרסומים המקוריים או מדוחות החוקרים. תוספות וחישובי התאריך המשולב (combined date) נעשו בידי קתרינה סטרייט בעזרת תוכנת OxCal 4.1.
3. הטבלה כוללת תאריכים משטח C בלבד ומלוקוסים שניתן לייחסם בוודאות לאחת משלושת שכבות תקופת הברזל II בשטח זה. לא נכללו תאריכים מלוקוסים שאין ודאות בייחוסם לשכבה C-1a או C-1b עקב ההמשכיות בשימוש במבנים מסוימים בשתי שכבות אלו.
4. כל הדגימות הן של ריכוזי גרעיני תבואה או גלעיני זיתים במספר ניכר. כל מספר לוקוס מנטא ריכוז גרעינים בלוקוס אחד. כל הדגימות מלבד 10431 נמדדו מספר פעמים, מספר המדידות החוזרות מובא בטור השני מימין. בסך הכול מיוצגות בטבלה 46 מדידות.
5. מספרי הדגימות בטור הימני לוקוחים מקורפוס מעודכן של דגימות פחמן 14 מתל רחוב. דגימות מס' R18, R24, R25, R26, R35, נמדדו באוניברסיטת חרונינגן בהולנד בידי פרופ' ה' ון דן פליכט בשיתוף ה' ברונים מאוניברסיטת בן-גוריון ופורסמו במפורט אצל מזר ואחרים 2005 (אפשר לזהותן כאן לפי מספר הלוקוס). דגימות R28 ו-R37 נמדדו בשנת 2008 באותה מעבדה בשיטת AMS אך לא פורסמו עד כה. דגימות R19 ו-R20 נמדדו בשיטת AMS במסגרת פרויקט תיארוך תקופת הברזל בהנהלת א' בוארטו, א' גלבוט, ת' ג'ול וא' שרון ומתפרסמות כאן לראשונה באדיבותם. מס' R19 בטבלה היא דוגמה 5236 במחקרם שנמדה בשתי מעבדות שונות ומס' R20 היא דוגמה 5233 במחקרם שנמדה בארבע מעבדות שונות. דגימות R29a, R29b, R29c נמדדו במעבדת Beta Analytic בשנת 2010 ומספריהן 287772, 284753, 287773 Beta בהתאמה. דגימה R28a נמדדה באוניברסיטת אוקספורד בשנת 2011 ומספרה OxA-2478.
6. התאריכים משכבה C-1a אינם עוברים את הבדיקה הסטטיסטית χ^2 .

OxCal v4.1.7 Bronk Ramsey (2010); r:5 Atmospheric data from Reimer et al (2009);

איור 11. גרף הכיול של תאריכי פחמן 14 המופיעים בטבלה (הוכן בעזרת תוכנת OxCal 4.1 בידי ק' סטרייט)

הנראה קדום למאה ה' או מזכירים אותו כאן משום שמבחינה פלאוגרפית הוא דומה לכתובת מח'רבת קיאפה, וייתכן שיש לשייכו לגבול תקופת הברזל I ותקופת הברזל II.

2. הכתובת מח'רבת קיאפה (משגב ואחרים 2009; תש"ע) היא ציון דרך בהיותה מתוארכת בעזרת תאריכי פחמן 14 למחצית הראשונה של המאה ה' לפני הספירה. זו הכתובת המאוחרת ביותר בכתב הפרוטו-כנעני, או כנעני כפי שיש שמכנים אותה, אבל נראה שהיא כתובה עברית (משגב ואחרים תש"ע: 121; אחיטוב אצל משגב ואחרים תש"ע: 130-131; גליל 2010).

3. כתובת על קערת ברונזה מקבר בכפר ורדים, מהקשר שאפשר להגדירו פיניקי (אלכסנדר 2002): **כס פסח בנ שמע** (כוס פסח בן שמע). כתובת זו מעלה בעיה כרונולוגית, שהרי הכתב נראה קדום אף מלוח גזר והמכלול הקרמי מתאים

כתובות נוספות מן המאות ה'–הט' לפני הספירה

עשר הכתובות מתל רחוב הן תוספת חשובה לידיעותינו על הכתיבה במאות ה'–הט' לפני הספירה, שהרי לא רבות הן הכתובות שנתגלו מתקופה זו (לרשימות קודמות ראו רנץ 1995, כרך I: 29–66; מזר 2003: 181–183; זאס 2005: 83–88). להלן רשימת כתובות שיוחסו למאות ה'–הט' לפני הספירה בידי חופריהן.⁹

א. כתובות שיוחסו למאה ה' לפני הספירה

1. אוסטרקון מעזבת צרטה שנמצא בממגורה משכבה II מסוף המאה ה' לפני הספירה (אחיטוב 2008: 249–252 ושם ספרות קודמת). האוסטרקון חרות בחמש שורות של אלפבית בן 22 אותיות בכתב פרוטו-כנעני. על אף היותו ככל

9. כתובת מס' 81 משכבה XII בערד. שרידי אותיות וספרות (אהרוני תשל"ו: 101; רנץ 1995, כרך I: 46–47).

10. אוסטרקון מחורבת ראש זית כתוב בדיו בצבע חום-אדום: [נחמר. יש להשלימו:]ן חמר (גל ואלכסנדר 2000: 133–134. ההשלמה הנכונה לפי רנץ 1995, כרך I: 78). המכלול הקרמי מחורבת ראש זית שייך לחלקה המאוחר של תקופת הברזל II וזהה לזה של שכבות V ו-IV בתל רחוב. תאריכי פחמן 14 מצביעים על המאה ה'ט' בטווח הסתברות של 68% ועל המאות ה'י'-ה'ט' בטווח הסתברות של 95% ב"הערכה זהירה" (שרון ואחרים 2007: 43).

11. חותם מרובים ליד תל מקנה/עקרון ועליו הכתובת **לאבא** (אביגד וזאס 1997: מס' 1067 ושם ספרות קודמת). קרוס (1962) תיארך אותו למאה ה"ב לפני הספירה ואילו אביגד וזאס מציעים תאריך במאות ה'י'-ה'ט' בהעדפה למאה ה'ט' (ראו גם זאס 2005: 83, הערה 130, הטיעון מסתמך על הכרונולוגיה הנמוכה לתקופת הברזל). לאותיות ב"ת ואל"ף הקבלות קרובות בכתובת מח'רבת קיאפה ואילו הלמ"ד נראית מאוחרת יותר ולכן תיארוך במאה ה'י' נראה מתאים לחותם זה. מבחינה איקונוגרפית וסגנונית הדמויות שבחותם מזכירות חותם-גליל משכבה XI באשדוד (המאה ה"א לפני הספירה) שמופיעות עליו דמויות דומות בתנוחת ישיבה (בן-שלמה אצל דותן ובן-שלמה 2005: 165–166), וחותמות פלשתיים אחרים מתקופת הברזל I. הקבלות אלו מורות שיש לייחס את החותם למאה ה"א, או לכל המאוחר למאה ה'י'.

12. מטמון אשתמוע. חמישה פכי חרס מלאים גרוטאות כסף. על שלושה מהם מופיעה המילה **חמש** כתובה בדיו אדומה או שחורה.¹⁴ לפי הטיפולוגיה של הכלים והכתב, המטמון מתוארך למאות ה'י' או ה'ט' (ייבין 1987; רנץ 1995, כרך I: 65–66).

13. קנקן עם הכתובת **נמש** מתל עמל (ראו לעיל בדיון על כתובת מס' 5 מתל רחוב ואיור 5א), משכבה מסוף המאה ה'י' או המאה ה'ט' לפני הספירה.

ב. כתובות שיוחסו למאה ה'ט' לפני הספירה

14. כתובת מעין גב **לשקיא** (איור 12; ראו לעיל בדיון על כתובת מס' 6 מתל רחוב). מבחינת סגנון הכתיבה והפלאוגרפיה היא מזכירה מאוד את הכתובות משכבה IV בתל רחוב וגם המכלול הקרמי מהבניין שבו נמצאה דומה מאוד לזה שנמצא בשכבות V–IV בתל רחוב.

איור 12. כתובת מעין גב: **לשקיא** (ציור על-פי תצלום) (1:2)

לתקופת הברזל II וכולל פכיות קיפרו-פיניקיות ממשפחת "שחור על אדום" שמקובל היה לתארכן למאה ה'י' לפני הספירה. על-סמך נתונים אלו תיארכה אלכסנדר את הקבר והכתובת למאה ה'י' לפני הספירה. בנימין זאס הציע להוריד תאריך זה למאה ה'ט' בהסתמכו מצד אחד על הכרונולוגיה הנמוכה לתקופת הברזל ומצד שני על ההקבלות לקערות כאלו מאשור, שבה קערות ברונזה דומות, בעלות גוף מרוכס רכסים קמורים, אינן מופיעות קודם למאה ה'ט' לפני הספירה (זאס 2005: 36–39. לדעה מנוגדת ראו רולסטון 2008: 83–86; 2010: 27–29). אלכסנדר (2006: 34–41) הראתה כי מקור הקערות מטיפוס זה הוא במצרים וכי באשור ובאזורים אחרים הן החלו להופיע מאוחר יותר, רק מן המאה ה'ט' לפני הספירה. חשובה במיוחד הופעת שתי קערות זהב דומות ביותר לקערה מכפר ורדים בבית הקברות המלכותי בטניס, בקברו של פסוסנס הראשון (1051–1006 לפני הספירה) ובקבר נסיך מצרי (מונטה 1951: 82, ציור 30; 101, ציור 42 ולוחות 69, 74). נראה אם כן שקערות מטיפוס זה הופיעו בלבנט לפני שהופיעו באשור, והופעתן באשור למן המאה ה'ט' היא תוצאה של השפעה מערבית.¹⁰ אשר לתאריך הפכיות הקיפרו-פיניקיות ממשפחת "שחור על אדום", על-פי הכרונולוגיה שע' מזר מחזיק בה הן החלו להופיע בארץ במחצית השנייה של המאה ה'י' והמשיכו להיות מיובאות במהלך המאה ה'ט' לפני הספירה (מזר 2008 ושם ספרות קודמת). משפחה קרמית זו מופיעה בתל רחוב החל בשכבה V (ראו לעיל, טבלה 1). על כן התאריך שקבעה אלכסנדר לקערה ולכתובת במחצית השנייה של המאה ה'י' לפני הספירה נראה לנו נכון.

4. לוח גזר, מתוארך בדרך כלל למחצית השנייה של המאה ה'י' לפני הספירה (אחיטוב תשס"ה: 225; רנץ 1995, כרך I: 30–37) אף שזאס טען כי יש להוריד את תאריכו למאה ה'ט' לפני הספירה. מקובל לראות בו כתובת עברית (אבל ראו להלן).

5. כתובת [ב]נחנן [ב]ן חנן) מתל בטש/תמנה, מתוארכת בידי החופרים למאה ה'י' לפני הספירה (מזר ופניץ-כהן 2001: 190–191; רנץ 1995, כרך I: 30).

6. כתובת חנן על חפץ אבן מבית שמש, מתוארכת בידי החופרים למאה ה'י' לפני הספירה (בונימוביץ ולדרמן תשנ"ז: 29–30).

7. כתובת אלפביתית **אלות** | ולן החרותה על קערה מתל צאפי/גת (מאיר ואחרים 2008). הכתובת נתפרשה כשני שמות פרטיים פלשתיים ממוצא אנטולי או אגאי אך כתובים בכתב "כנעני קדום". הכתובת מתוארכת בידי החופרים למאה ה'י' לפני הספירה.

8. אלף-בית מתל זית (טאפי ואחרים 2006) שנחרת על מכתש אבן גדול בשימוש משני בקיר מבנה מן המאה ה'י' לפני הספירה.

אולם הבור עצמו אינו מתוארך ועל כן הוא אינו מייחס את הכתובת לשכבה כלשהי (פריץ 1990: 118, לוח C41 ולוח 101: 1). ספק אם אפשר לשייך את הכתובת למאה ה'ט' כפי שסברו רנץ וזאס (2005: 83). הכתובת השנייה היא כתובת ארמית על קערה מתל דן: לטב[ח]יא, שנמצאה בהקשר לא ברור ותוארכה למאה ה'ט' או הח' לפני הספירה (אביגד 1968; גיבסון 1975: 5-6) ולא נראה כי לתיארוך במאה ה'ט' יש הצדקה.

את הקורפוס הזה מסיימות הכתובות המונומנטליות מן המאה ה'ט' לפני הספירה: מצבת מישע וכתובת כמשיית ממואב והמצבה הארמית מתל דן (אחיטוב תשס"ה: 355-373; בירן ונוה 1995), ומתאריך מעט מאוחר יותר, 800 לפני הספירה בקירוב – הכתובות מפנתילת עג'רוד (אחיטוב תשס"ה: 232-245). עשר הכתובות מתל רחוב הן אפוא תוספת חשובה לקורפוס כה קטן של כתובות מארץ-ישראל מתקופת הברזל II א, שרובן קצרות וקטועות ביותר ורק מקצתן נמצאו בהקשר ארכאולוגי ראוי.

דיון

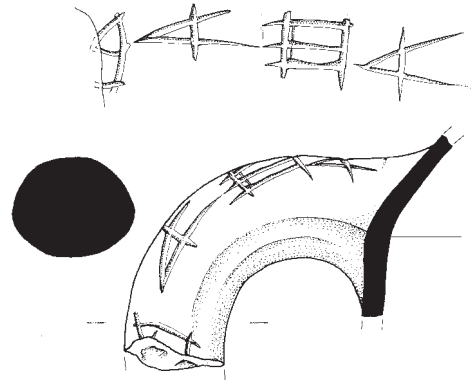
תפוצה: מסתבר כי הכתיבה במאות ה'ט' לפני הספירה הייתה נפוצה יותר ממה שנראה מהממצא במבט ראשון. ככל שמתרבות החפירות של אתרים מתקופה זו כן גדלה כמות הכתובות, וככל שההקשרים הארכאולוגיים ברורים יותר ומתוארכים היטב בעזרת תאריכים רדיומטריים כן אפשר לבנות את מערך ההתפתחות של הכתב בתקופה זו ביתר ודאות. עם זה, אפשר לראות כי הייתה מידה רבה של חוסר אחידות ובשלות בכתיבה בתקופה זו: מופיעים סימנים בלתי מזוהים, ונראות וריאציות בצורת האותיות ובכיוון הכתיבה שטרם התקבע, בייחוד במאה ה'ט' לפני הספירה.

רוב הכתובות מתקופה זו חרותות על כלי חרס או אבן. הכתיבה בדיו מצומצמת למספר קטן של כתובות קטועות מאוד: ערד, ראש זית, הפכים מאשתמוע וכתובות מס' 1 ו-9 מתל רחוב. השימוש בצבע אדום-חום לכתיבה בולט בכתובות מתל רחוב ומראש זית ואולי גם באשתמוע. יש להדגיש כי אין לייחס חותם כתוב כלשהו (לבד מהחותם לאבא הנזכר לעיל) להקשר ארכאולוגי הקדום למאה הח' לפני הספירה, ובמקומות שנמצאו בולות מתקופה זו, כגון עיר דויד, הן לעולם אינן נושאות כתובות.

הכתובות מייצגות אזורים שונים בארץ: בעיקר פלשת, השפלה, פיניקיה וגבול פיניקיה, הנגב וצפון ממלכת ישראל. תופעה בולטת היא היעדר כתובות דווקא מלב האזורים הישראליים בהר המרכזי. אך יש לזכור כי קורפוס הכתובות שבידינו הוא מבוחר מקרי, התלוי בתגליות אקראיות ובהיקף של חפירת האתרים בני התקופה.

לשון: לבד מהכתובת מתל צאפי/גת, הכוללת שמות שמקורם ככל הנראה אינו שמי, שאר הכתובות מתקופה זו כתובות בשמית-מערבית. אולם בדרך כלל אין בכך כדי לענות על

15. חרותת על-ידי קנקן מתל אל-חמה: אהאב. נמצאה בסקר (גופנא ופורת תשל"ב: 214; רנץ 1995, כרך I: 47). הכתובת צוירה על ידנו מחדש (איור 13).¹² סגנון החריטה וצורת הכתב דומים מאוד לכתובות משכבה IV בתל רחוב. בדיקה של הידידת מראה כי הייתה יכולה להיות חלק מקנקן בעל כתף מזווה שיייתכן כי היה מטיפוס "היפו", כמו קנקני תל רחוב.

איור 13. כתובת מתל אל-חמה: אהאב (ציור) (1:2)

16-19. חרסי ערד מס' 76-79 משכבה XI (אהרוני תשל"ו: 98-100). מתוכם משמעותיות רק כתובות מס' 76 ו-79 ואף הן קטועות ביותר (כתובות 77-78 הן אותיות בודדות).

20. חצור, שכבה IX. כתובת קטועה: [שא זי ל] (נוה 1989: 346-347). לדעת נוה, הכתב יכול להיות ארמי, פיניקי או עברי אך מילית הזיקה "זי" היא ארמית. הוא מתנגד לדעת דלוו ולמר, שהציעו לקרוא: [מ]שא ז של[ם?] ולטענתם כי הכתובת פיניקית (דלוו ולמר 1979: 5-12).

21-24. ארבע כתובות קצרות מחצור על שברי חרסים משכבה VIII (ידין ואחרים תש"ך: 66-68). ממס' 1 השתמרו האותיות: או; וממס' 2 השתמרו האותיות לאי; וממס' 3 – האותיות בת | ה+ג?; וממס' 4 – האותיות [תא. ידין ואחרים הקבילו את האותיות של כתובת מס' 3 לכתובת שפטבעל מגבל. פינקלשטיין (1999 בעקבות זאס) טען כי כתובות חצור ארמיות, אולם ספק אם בכתובות כה קטועות אפשר להבחין בין פיניקית, ארמית ועברית בלא נתונים דקדוקיים ממשיים (ראו גם נוה 1989: 346; זאס 2005: 85-88).

25. כתובת חרותה על קערה שקריאתה על-פי נוה (1989: 347) ת.שטרן. נוה ייחס אותה בטעות לשכבה V, אך הלוקוס הוא חדר משכבה VIII וכך גם נאמר בכיתוב לתצלום הכתובת. יש להדגיש כי קריאת האות טי"ת בעייתית.

תאריכן של שתי כתובות נוספות שיוחסו למאה ה'ט' לפני הספירה אינו ודאי: האחת כתובת חרותה על חרס מתל כינרות: נעננ[ר]? (רנץ 1995, כרך I: 65). לדברי החופר הכתובת נמצאה בבור 855 החפור לתוך בניין 829 שהוא אכן מן המאה ה'ט',

900 או 920 לפני הספירה) ניסו פינקלשטיין ופיאסצקי למלא בהשערה על גל חורבנות נוסף של שלהי תקופת הברזל I, שחל בבקעת בית שאן ובבקעת כינרות (תל אל-חמה, תל רחוב ותל הדר) בהמשך המאה ה' לפני הספירה (פינקלשטיין ופיאסצקי 2008; 2010). אולם מזר (נספה, מזר וברונק רמזי 2010: 1685–1687) טען כי אין להשערה זו בסיס: בתל אל-חמה מדובר בבור בדיקה קטן שהניב מכלול קרמי מצומצם מכדי להגדירו, תל הדר חרב על-פי תאריכי פחמן 14 איכותיים מן השנים האחרונות בראשית המאה ה', ובתל רחוב מדובר בשלב קצר ימים שאפשר לתארוכו לראשית המאה ה'. תיקון זה מאפשר לקבוע את המעבר בין שתי התקופות בחלקה הראשון של המאה ה' לפני הספירה ומותר את החלק הארי של המאה בתקופת הברזל II. בכך מתערער טיעון מרכזי של חסידי ה"כרונולוגיה הנמוכה", שיש להוריד את תאריך המעבר בין תקופת הברזל I לתקופת הברזל II לשלהי המאה ה' (פינקלשטיין 2005; פינקלשטיין ופיאסצקי 2010; שרון ואחרים 2007).⁴³ תוצאה זו שומטת לדעתנו את הבסיס לטיעוניו של זאס, שהסתמך על הכרונולוגיה הנמוכה כדי לשייך למאה ה' את כל הכתובות שיוחסו למאה ה'.

בתל רחוב אפשר לעקוב אחרי התפתחות אותיות מסוימות בשכבות השונות של היישוב. חשובה במיוחד התפתחות האות מ"ם בשכבות IV–VI. אפשר לראות כי המ"ם בכתובת 2 משכבה VI זהה לזו של כתובת לוח גזר. לעומת זאת המ"ם בכתובת 5 משכבה V, וכן בכתובת מתל עמל היא מסוג אחר: חלקה אנכי אך נוספה לה רגל אופקית ארוכה. בכתובות 6 ו-8 משכבה IV המ"ם מפותחת ודומה לזו של כתובת מישע וכתובות אחרות מן המאה ה'. תאריכי השכבות הללו מבוססים על תאריכי פחמן 14 ולפיכך אפשר ללמוד מהם כי לוח גזר אינו יכול להשתייך למאה ה' אלא רק לחלקה השני של המאה ה' לפני הספירה. כן אפשר להבחין בהתפתחות של האות נו"ן: מן הנו"ן המזורה בעלת הרגל המאורכת בשם נמש בכתובת 5 ובכתובת מתל עמל, לנו"ן של כתובת 6 הדומה לזו של מצבת מישע וכתובות אחרות מן המאה ה'.

אוריינות: בדיונים על צמיחת המדינה בישראל הועלה הנימוק של היעדר אוריינות כעדות לשלילת קיום מדינה בארץ-ישראל במאה ה' לפני הספירה (ג'יימסון-דרייק 1991: 136–159; פינקלשטיין 1999: 40). נגד טענה זו יש להדגיש את העובדה שהעלינו לעיל, כי כמות הכתובות מן המאה ה' – שלגביה אין מחלוקת כי בישראל וביהודה התקיימו מדינות המונהגות בידי בתי מלוכה – קטנה מאוד אף היא, ולמעשה אינה עולה על כמות הכתובות מן המאה ה' לפני הספירה. מדד כמות הכתובות אינו יכול אפוא לשמש קריטריון לקביעה שלא הייתה מדינה בישראל במאה ה' לפני הספירה.

שאלה נוספת היא, עד כמה הייתה הכתיבה בתקופה זו מוגבלת לשכבות העילית בלבד? נאמן הציע כי בימי דויד ושלמה האוריינות הייתה מוגבלת לבית המלוכה ולמינהל המלכותי, וזאת עד להתפשטותה בארץ-ישראל במאה הח'

השאלה באיזו שפה הן כתובות. הגדרתן של כתובות מס' 13 ומס' 19 מעין גב ומחצור כארמיות מתבססת על לשונן. הכתובת על הקערה מכפר ורדים נתפרשה כפיניקית על-סמך כתבה, האזור הגאוגרפי שנמצאה בו והשוואתה לכתובת מתקפה שבכרתים (גוה תשמ"ט: 40; זאס 2005: 34–36 עם ספרות קודמת). את לוח גזר מקובל לסווג ככתובת עברית, אך לא מכבר קמו עוררים על קביעה זו. למר (2000: 247) וכן זאס (2005: 84, הערה 132) ראה בה כתובת פלשתית, ובאחרונה הציע פרדי כי לשונו "כנענית" (רולסטון 2010: 29–30; בין 2010). כנגדם יש לטעון שאין בלוח גזר דבר שאינו הולם את העברית. יתר על כן, את שרידי השם הרשום בשולי הלוח, אבי, נכון להשלים אבי[ן], שם ישראלי למהדרין (אחיטוב 2008: 257). כאמור לעיל, יש חוקרים הסבורים כי גם כתובת ח'רבת קיאפה כתובה עברית, אבל אין הסכמה כללית על לשון הכתובת. האם כתובות תל רחוב כתובות בעברית, כפיניקית או בארמית, או שמא יש בהן רכיבים של כל השפות הללו? תל רחוב של המאה ה' לפני הספירה נכללה בתחומי ממלכת ישראל, אך ייתכן כי אוכלוסייתה הייתה מעורבת מישראלים ומשרידי אוכלוסיית העמקים הכנענית שישבה במקום זה מאות שנים, מאז תקופת הברונזה המאוחרת. לשמות המופיעים בכתובות מתל רחוב אין מאפיינים מיוחדים המאפשרים לשייכם ללשון מסוימת דווקא ולא לאחרת, אלא אם כן נקרא בכתובת מס' 4 לשקי, ונפרשה על-פי הכתובת לשקיא מעין גב כארמית. כל שאפשר לומר על הכתובות מתל רחוב שהן שייכות לעולם השמית-המערבי, ולפי הרכב האוכלוסייה באזור אפשר לייחסן לישראלים, לכנעני העמקים, ואולי גם לארמים.

כרונולוגיה והתפתחות פלאוגרפית: שאלות כרונולוגיות עולות בעיקר עקב הדיון הנמשך על הכרונולוגיה של תקופת הברזל. זאס (2005) הסתמך על הכרונולוגיה הנמוכה של פינקלשטיין וטען שכל הכתובות שיוחסו למאה ה' לפני הספירה, כולל כתובות מלכי גבל, לוח גזר ועוד, הן מן המאה ה'. הוא טען שבמאה ה' חלה התפתחות מהירה של הכתב השמית-המערבי: מכתב ארכאי כמו זה של לוח גזר והכתובת מכפר ורדים עד לכתב המפותח והיציב של כתובות מישע ותל דן. אולם דעה זו אינה עומדת במבחן המציאות (רולסטון 2010: 27–29). הכרונולוגיה הנמוכה של פינקלשטיין עברה באחרונה שינוי רב-משמעות, כאשר התברר שבדיקות פחמן 14 מראות כי את החורבנות הקשים של הערים מגידו VIA, תל קסילה X, יקנעם XVII ועוד יש לתארך בסביבות 1000 לפני הספירה (בהתאמה לכרונולוגיה הגבוהה), ואי אפשר לייחס אותם לשישק. פינקלשטיין ופיאסצקי (2008: 256, טבלה 3) חישובו את תאריכי החורבנות הללו לטווח התאריכים 1050–996 לפני הספירה ומזר (2008) ומזר וברונק רמזי (2008: 176; 2010) חישובו תאריכים דומים ואף נמוכים במקצת. את הפער שנוצר בין חורבנות אלו ובין התאריך שנקבע למעבר מתקופת הברזל I לתקופת הברזל II על-פי הכרונולוגיה הנמוכה (בסביבות

תועלת מידע זה. אבל נראה שהאוריינות הייתה נפוצה יותר ממה שביקשו ללמוד ממיעוט הכתובות ששרדו והגיעו לידינו.

היסטוריה ואפיגרפיה: לבסוף, השאלה היא האם יש בכתובות שלפנינו מידע היסטורי ממש? אין לנו אלא לציין הופעת שמות הידועים מהמקרא: נמשי, בכתובות נמש (פעמיים בתל רחוב בשתי שכבות שונות, ופעם אחת בתל עמל), אחאב (בתל אל-חמה) ואלישע (בתל רחוב), כתובות שאת כולן אפשר לתארך למאה ה' לפני הספירה. האם שמות אלו מתייחסים לאותם אישים או למשפחות המוכרים לנו מספר מלכים? – אי אפשר כמובן להוכיח זאת. אך הופעת החוזרת של השם נמש מצביעה לדעתנו על חשיבותה של משפחת נמשי כמשפחת עילית בתל רחוב ובאזור עמק בית שאן בתקופה הקודמת והסמוכה לעליית יהוא למלוכה. כאן כנראה אזור מוצאו של יהוא וייתכן כי העיר הגדולה בתל רחוב הייתה מרכזה של משפחת נמשי. הופעת השמות אחאב ואלישע עשויה להיות מקרית, אך לעיל הצבענו על אפשרות שאולי השם אלישע קשור במישרין לאלישע הנביא.

לפני הספירה (נאמן 1997: 60–61). הכתובות על קנקני החרס בתל רחוב נמצאו בשטחי חפירה שונים ובבניינים מסוגים שונים: באזור פולחני (כתובת מס' 8), בבית מגורים בעל אגף ייחודי שאפשר אולי להגדירו כבית משפחת עילית (מס' 6), בבית מגורים רגיל (מס' 7), בבניין יוצא הדופן שנוצר בעניין כתובת מס' 9 ובאזור הכוורות (מס' 5). שאר הכתובות נמצאו בהקשרים יומיומיים שונים. הוא הדין לכתובות כמו לוח גזר, שנתפרש בידי חוקרים רבים כתרגיל כתיבה, וכן רוב הכתובות האחרות מתקופה זו, שרובן חרותות על כלי חרס לסימון סחורות, לציון בעלות וכדומה ובשימוש יומיומי. הקורפוס שהובא לעיל, קטן ככל שיהיה, מעיד על כתיבה לצורכי יומיום על חומרים בלתי מתכלים, בעיקר לצורך סימון מוצרים. אפשר להניח כי הייתה כתיבה רבה נוספת על חומרים מתכלים – פפירוס ועור – שאבדו. לפיכך קשה לטעון שהכתיבה הוגבלה לשכבות העילית בממלכה דווקא. אמנם אין להניח שהאוריינות הייתה נחלת כלל העם. לימוד הקריאה והכתיבה, אפילו של אלפבית בן 22 אותיות בלבד, מחייב השקעת מאמצים ומשאבים וכן ידע וכישורים להפקת

הערות

- 1 חפירות תל רחוב מתבצעות בהנהלת עמיחי מזר מטעם המכון לארכאולוגיה של האוניברסיטה העברית בתמיכת מר ג'ון קמפ ממינסוטה, ארה"ב. עד כה התנהלו עשר עונות חפירה בשנים 1997–2010. נאווה פניץ-כהן ממשמת מנהלת שטח C שבו נמצאו שש מן הכתובות המתוארות כאן. כלי חרס שלמים שעליהם כתובות רופאו בידי אורה מזר. ציור: רחל סולר (איורים 2, 3, 5, 6, 8), עדה ירדני (איורים 4, 9), יוליה רודמן (איורים 1, 7, 10, 12, 13). המפה הוכנה בידי ג'יי רוזנברג. צילום: גבי לרון. בנימין זאס, לארי הר, דיאנה אדלמן ואנדרה למר העירו הערות שונות בשלבים מוקדמים של פרסום כתובות 4, 6, 8. איורים 5א ו-12 מתפרסמים באדיבות רשות העתיקות לישראל. טבלה 1 והגרף הנלווה אליה (איור 11) הוכנו בידי קתרינה סטרייט בעזרת תוכנת OxCal 4.1.
- 2 הכתובת **לבעדה/מת** מופיעה כטביעת חותם מחפירת שוד בשפלה (דויטש 2003: מס' 284). הרכיב **מת** אינו רגיל ויהיה מוזר לקשור אותו עם מות, אל המוות. גזירה מ-*mutu*, איש, אדם, טובה יותר, אך גם היא אינה פשוטה. קשה שיקראו לאדם בשם 'מת'.
- 3 דיאנה אדלמן הציעה שהאות שמתחת לחי"ת היא מ"ם. לדעתה ייתכן שהכתוב טעה וניסה לבלט אותה ולאחר מכן כתב מ"ם חדשה שרק הקצה שלה נותר בקצה השמאלי של השבר.
- 4 הדוגמה הקרובה ביותר לחריית אותיות זו על-גבי זו הזכורה לנו היא הכתובת **בלבלטה בלטה** ליעלי מחפירות עיר דויד (נוה 2000: 8): בפעם הראשונה התיבה **בלבלטה** חרותה כהלכה אבל אחר כך חרתה יד לא מאומנת (כנראה של מתלמד) את השם **בלטה** ודילגה על הלמ"ד. יד שלישית, שכתבה את התיבה **ליעלי**, התחילה לכתוב אותה בין התיבה **בלבלטה** לשם **בלטה** והפסיקה אחרי שתי האותיות הראשונות – לי. אין הדבר דומה לכתיבה הכפולה של נוסח מכתב ואלפביתיות על הפיטס השני מִנְתִּילֵת עג'רוד (אחיטוב תשס"ה: 239) ולכתיבה על הציורים על הפיטס הראשון משם (אחיטוב תשס"ה: 234), ואף לא לכתובות המשורבטות-הסרוטות בסלע הרך במערה שבח'רבת בית ל'י (אחיטוב תשס"ה: 209).
- 5 למר שחזר את השמות **שמנ** או **נמש** בחרייתה על חרס שנמצא בסקר חורבת תנין בשומרון (למר 1992, 1985), אולם ספק בעינינו אם מותר להגדיר חרייתה זו ככתובת. הסימן הראשון עשוי להיות האות נו"ן, אך שני הסימנים האחרים אינם נראים כאותיות (ראו זאס 1988: 100–101).
- 6 ההבחנות הן של אורה מזר ומרים לביא שעסקו בשחזור הכלי ובשימורו.
- 7 שטרק (1971: 113, 115) מפרשם מלשון **שוק**, אבל לא ידועים לנו שמות פרטיים שנגזרו משמות חלקי הגוף, ונראה יותר לפרש כלשון השתוקקות, ופירוש השמות הוא ילד שהשתוקק לו. בכך אחיטוב חוזר בו מהפירוש שהציע (בעקבות שטרק) אצל מזר 2003, עמ' 180, הערה 14.
- 8 עדה ירדני סבורה כי אין לקרוא כאן ע"ן וגם לא למ"ד, מאחר שהזרוע השמאלית מסתיימת לפני קו השבר ואינה מתרוממת מעל לקו הזרוע הימנית כנהוג באות למ"ד, אולם אין בידה הצעה אחרת. אפשר כי זו וריאציה של למ"ד בלי זרוע ארוכה שמאלית, או שמא הרושם שהזרוע השמאלית מסתיימת לפני קו השבר אינו משקף את המצב המקורי, ולמעשה היא נמשכת אל מעבר לקו השבר אף שהיום נראה כאילו היא מסתיימת לפניו.
- 9 רשימה זו אינה כוללת כתובות מתקופת הברזל I כמו הכתובות על ידיות של כלים מח'רבת רדנה וממלחה, הכתובת מקָבֹר אל-ג'לידה והכתובות על ראשי חצים מברנונה (על אלו ראו זאס 1988).
- 10 דעה דומה לזו של אלכסנדר הביע הרטמוט מתיאוס (Hartmut Matthäus) בדוא"ל מיום 12.1.2010: "The earliest metal bowls of this type appear in the tomb complex of Psusennes at Tanis, and of course there must have been a continuous tradition into the 8th century although up to now well-dated evidence from the 10th c. is lacking. I would have no problem with a 10th century date for Kefar Veradim".
- 11 בפרסום הכתובות על הכלים מאשתמוע נאמר כי הן כתובות בדיו

13 תאריכי פחמן 14 מח'רבת קיאפה מראים כי האתר התקיים זמן קצר במהלך המחצית הראשונה של המאה ה'י. את המכלול הקרמי שייכו החופרים לראשית תקופת הברזל II ויש בכך חיזוק נוסף לטיעון כי תקופה זו החלה כבר במחצית הראשונה של המאה ה'י לפני הספירה.

12 תודתנו לדבי בן-עמי מרשות העתיקות על שעזרה באיתור הידית ועל הרשות לצעירה מחדש.

ביבליוגרפיה

- R. Deutsch, *Biblical Period Hebrew Bullae*: = 2003 דויטש
The Josef Chaim Kaufman Collection, Tel Aviv
- M. Dothan and D. Ben Shlomo, = 2005 דותן ובן-שלמה
Ashdod VI: The Excavations of Areas H and K, 1968–1969 (IAA Reports 24), Jerusalem
- D. Diringer, *Le iscrizioni anticho-ebraiche = 1934 דירינגר*
palestinensi, Firenze
- B. Delavault and A. Lemaire, “Les = 1979 דלוו ולמר
inscriptions phéniciennes de Palestine”, *Rivista di Studi Fenici* 7, pp. 1–39
- H.B. Huffmon, *Amorite Personal Names in = 1965 הופמון*
the Mari Texts, Baltimore MD
- B. Sass, *The Genesis of the Alphabet and = 1988 זאס*
Its Development in the Second Millennium B.C. (Ägypten und Altes Testament 13), Wiesbaden
- B. Sass, *The Alphabet at the Turn of the = 2005 זאס*
Millennium: The West Semitic Alphabet ca. 1150–850 BCE, Tel Aviv
- R.E. Tappy, P.K. McCarter, M.J. = 2006 טאפי ואחרים
Lundberg and B. Zuckerman, “An Abecedarium of the Mid-Tenth Century B.C.E. from the Judean Shephelah”, *BASOR* 344, pp. 5–46
- Z. Yeivin, “The Mysterious Silver Hoard from = 1987 ייבין
Eshtemoa”, *BAR* 13/6, pp. 38–44
- כוגן תשס"ד = מ' כוגן, **אסופת כתובות היסטוריות מאשור ובבל: מאות ט'-ו' לפני הספירה**, ירושלים.
- כוכבי-רייני תשס"ה = צ' כוכבי-רייני, **למלך אדוני: מכתבי אל-עמארנה, פְּמֶד, תענן ומכתבים אחרים מהמאה הארבע-עשרה לפני הספירה**, ירושלים.
- S. Levy and G. Edelstein, “Cinq = 1972 לוי ואדלשטיין
années de fouilles a Tel 'Amal (Nir David), *RB* 79, pp. 325–367
- ליונשטם תשל"ב = ש"א ליונשטם, **“פילון מגבל”, אנציקלופדיה מקראית** ו, ירושלים, עמ' 462–457.
- E.W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, = (1968) 1893 ליינ
London and Edinburgh (reprinted Beirut 1968)
- ליכט תשל"ב = י"ש ליכט, **“צדק, צדקה, צדיק”, אנציקלופדיה מקראית** ו, ירושלים, עמ' 685–678.
- A. Lemaire, “À propos d'une inscription de Tel = 1973 למר
'Amal”, *RB* 80, pp. 559–560
- A. Lemaire, “Notes d'épigraphie nord-ouest = 1985 למר
sémitique”, *Semitica* 35, pp. 13–17
- למר 1992 = א' למר, **“נספח א: הכתובות שנמצאו בסקר הר מנשה”,**
- N. Avigad, “An Inscribed Bowl from Tel = 1968 אביגד
Dan”, *PEQ* 100, pp. 42–44
- N. Avigad and B. Sass, *Corpus of West = 1997 אביגד וזאס*
Semitic Stamp Seals, Jerusalem
- אהרוני תשל"ו = י' אהרוני, **כתובות ערד, ירושלים.**
אחיטוב תשס"ה = ש' אחיטוב, **הכתב והמכתב, ירושלים.**
- S. Ahituv, *Echoes from the Past: Hebrew = 2008 אחיטוב*
and Cognate Inscriptions from the Biblical Period, Jerusalem
- Y. Alexandre, “A Fluted Bronze Bowl = 2002 אלכסנדר
with a Canaanite-Early Phoenician Inscription from Kefar Vradim”, in: Z. Gal (ed.), *Eretz Zafon – Studies in Galilean Archaeology*, Haifa, pp. 65*–74*
- Y. Alexandre, “A Canaanite-Early = 2006 אלכסנדר
Phoenician Inscribed Bronze Bowl in an Iron Age IIA-B Burial Cave at Kefar Veradim, Northern Israel”, *Maarav* 13, pp. 7–41
- בונימוביץ ולדרמן תשנ"ו = ש' בונימוביץ וצ' לדרמן, **“שש עונות חפירה בבית שמש”, קדמוניות** 113, עמ' 22–37.
- A. Bean, “Recent Developments and Ongoing = 2010 בין
Debates Concerning the Calendar Tablet from Gezer: A Summary of the Scholarly Discussion” (abstract of lecture in SBL Annual Meeting) http://www.sbl-site.org/meetings/Congresses_Abstracts.aspx?MeetingId=17 [
- A. Biran and J. Naveh, “The Tel Dan = 1995 בירן ונוה
Inscription: A New Fragment”, *IEJ* 45, pp. 1–18
- גופנא ופורת תשל"ב = ר' גופנא ו' פורת, **“הסקר בארץ אפרים ומנשה”, בתוך: מ' כוכבי (עורך), יהודה, שומרון וגולן: סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים**, עמ' 196–213.
- C.H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, Roma = 1965 גורדון
- J.C.L. Gibson, *Textbook of Syrian Semitic = 1975 גיבסון*
Inscriptions II: Aramaic Inscriptions, Oxford
- D.W. Jamieson-Drake, *Scribes and = 1991 ג'יימסון-דרייק*
Schools in Monarchic Judah, Sheffield
- Z. Gal and Y. Alexandre, *Horbat Rosh = 2000 גל ואלכסנדר*
Zayit (IAA Reports 8), Jerusalem
- G. Galil, “The Hebrew Inscription from = 2010 גליל
Khirbet Qeiyafa/Neta'im: Script, Language, Literature and History”, *UF* 41, pp. 193–242
- J. Gray, *I and II Kings: A Commentary*, London = 1964 גריי
- F. Gröndahl, *Die Personennamen der Texte = 1967 גרנדהל*
aus Ugarit, Rome

- פולחן ואמנות מתקופת הברזל בתל רחוב, קדמוניות 134, עמ' 96-102.
- מזר ופניץ-כהן תשס"ט = ע' מזר ונ' פניץ-כהן, "המכוורת מתקופת הברזל בתל רחוב: התגלית ומשמעותה", קדמוניות 136, עמ' 83-90.
- מזר ואחרים 2005 = A. Mazar, H. Bruins, N. Panitz-Cohen and J. van der Plicht, "Ladder of Time at Tel Rehov: Stratigraphy, Archaeological Context, Pottery and Radiocarbon Dates", in: T.E. Levy and T. Higham (eds.), *The Bible and Radiocarbon Dating: Archaeology, Text and Science*, London, pp. 193-255
- מלר 1927 = G. Möler, *Hieratische Paläographie II*, Leipzig
- משגב ואחרים 2009 = H. Misgav, Y. Garfinkel and S. Ganor, "The Ostrakon", in: Y. Garfinkel and S. Ganor, *Khirbet Qeiyafa I: Excavation Report 2007-2008*, Jerusalem, pp. 243-257
- משגב ואחרים תש"ע = ח' משגב, י' גרפינקל וס' גנור, "האוסטרקון מהורבת קיאפה", בתוך: חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה: קובץ מחקרים ג, עמ' 111-123 [עם הערות והארות א, מאת ע' ירדני: 124-125; ב, מאת א' דמסקי: 126-129; ג, מאת ש' אחיטוב: 130-132].
- נאמן 1997 = N. Na'aman, "Sources and Composition in the History of Solomon", in: K. Handy (ed.), *The Age of Solomon*, Leiden, New York and Köln, pp. 170-186
- נאמן 2008 = N. Na'aman, "Naboth's Vineyard and the Foundation of Jezreel", *JSOT* 33, pp. 197-218
- נוה תשמ"ט = י' נוה, ראשית תולדותיו של האלפבית: מבוא לאפיגרפיה ולפיליאוגרפיה שמית מערבית, ירושלים.
- נוה 1989 = J. Naveh, "The Epigraphic Finds from Areas A and B", in: Y. Yadin et al., *Hazor III-IV: Text* (ed. A. Ben Tor), Jerusalem, pp. 346-347
- נוה 2000 = J. Naveh, "Hebrew and Aramaic Inscriptions", in: D.T. Ariel (ed.), *Excavations at the City of David 1978-1985 Directed by Yigal Shiloh VI: Inscriptions* (Qedem 41), Jerusalem, pp. 1-28
- נות 1928 = M. Noth, *Die israelitischen Personennamen in Rahmen der gemeinsemitischen Namenbildung*, Stuttgart (reprinted Hildesheim 1966)
- פינקלשטיין 1999א = I. Finkelstein, "Hazor and the North in the Iron Age: A Low Chronology Perspective", *BASOR* 314, pp. 55-70
- פינקלשטיין 1999ב = I. Finkelstein, "State Formation in Israel and Judah", *NEA* 62, pp. 35-52
- פינקלשטיין 2005 = I. Finkelstein, "A Low Chronology Update: Archaeology, History and the Bible", in: T.E. Levy and T. Higham (eds.), *The Bible and Radiocarbon Dating: Archaeology, Text and Science*, London, pp. 31-42
- בתוך: א' זרטל, סקר הר מנשה א: קער שכם, חיפה, עמ' 507-511.
- למר 2000 = A. Lemaire, "Phénicien et Philistien: Paléographie et dialectologie", in: M.E. Aubet and M. Barthélemy (eds.), *Actas del congreso internacional de estudios fenicio y púnicos*, Cádiz, pp. 243-249
- מאיר ואחרים 2008 = A. Maeir, S.J. Wimmer, A. Zukerman and A. Demsky, "A Late Iron Age I/Early Iron Age II Old Canaanite Inscription from Tell es-Safi/Gath, Israel: Paleography, Dating, and Historical-Cultural Significance", *BASOR* 351, pp. 71-3
- מונטה 1951 = P. Montet, *La nécropole royale de Tanis II: Les constructions de la tombe de Psousennès à Tanis* (Fouilles de Tanis II), Paris
- ב' מזר תש"י = ב' מזר, "אדניצדק", אנציקלופדיה מקראית א, עמ' 114.
- ב' מזר ואחרים 1964 = B. Mazar et al., "Ein Gev: Excavations in 1961", *IEJ* 14, pp. 1-49
- מזר 1999 = A. Mazar, "The 1997-1998 Excavations at Tel Rehov: Preliminary Report", *IEJ* 49, pp. 1-42
- מזר תשס"ג = ע' מזר, "חפירות תל רחוב ומשמעותן לחקר תקופת הברזל בישראל", ארץ-ישראל כז, עמ' 143-160.
- מזר 2003 = A. Mazar, "Three 10th-9th Century B.C.E. Inscriptions from Tel Rehov", in: C.G. Den Hertog, U. Hübner and S. Münger (eds.), *Saxa loquentur: Studien zur Archäologie Palästinas/Israels. Festschrift für Volkmar Fritz zum 65. Geburtstag*, Münster, pp. 171-184
- מזר 2006 = A. Mazar, *Excavations at Tel Beth-Shean 1989-1996 I: From the Late Bronze Age IIB to the Medieval Period*, Jerusalem
- מזר 2008א = A. Mazar, "Rehov, Tel", *NEAEHL* 5, pp. 2013-2018
- מזר 2008ב = A. Mazar, "From 1200 to 850 B.C.E.: Remarks on Some Selected Archaeological Issues", in: L. Grabbe (ed.), *Israel in Transition: From Late Bronze II to Iron IIA (c. 1250-850 B.C.E.)*, New York and London, pp. 86-121
- מזר וברונק רמזי 2008 = A. Mazar and Ch. Bronk Ramsey, "C Dates and the Iron Age Chronology of Israel: A Response", *Radiocarbon* 50, pp. 159-180
- מזר וברונק רמזי 2010 = A. Mazar and Ch. Bronk Ramsey, "A Response to Finkelstein and Piasezky Criticism and 'New Perspective'", *Radiocarbon* 52, pp. 1681-1688
- מזר ופניץ-כהן 2001 = A. Mazar and N. Panitz-Cohen, *Timnah (Tel Batash) II: The Finds from the First Millennium BCE*, (Qedem 42), Jerusalem
- מזר ופניץ-כהן תשס"ח = ע' מזר ונ' פניץ-כהן, "על מספר חפצי

- Byblian (Phoenician): A Response to Benjamin Sass", *Maarav* 15, pp. 57–93
- C.A. Rollston, *Writing and Literacy in the World of Ancient Israel*, Atlanta GA = 2010 רולסטון
- G. Ryckmans, *Les noms propres sud-Sémitiques I: Répertoire analytique*, Louvain = 1934 רייקמנס
- J. Renz, *Die Althebräischen Inschriften I, II/1, III*, Darmstadt = 1995 רנץ
- K.J. Stark, *Personal Names in Palmyrene Inscriptions*, Oxford = 1971 שטרק
- I. Sharon, A. Gilboa, T. Jull, and E. Boaretto, "Report on the First Stage of the Iron Age Dating Project in Israel: Supporting the Low Chronology", *Radiocarbon* 49, 1–46 = 2007 שרון ואחרים
- O. Dietrich, O. Loretz and J. Sanmartín, *The Cuneiform Alphabetic Texts from Ugarit, Ras Ibn Hani and Other Places*, Münster 1995 = CAT
- I. Finkelstein and E. Piasezky, "Radiocarbon Dating and the Late Iron I in Northern Israel: A New Proposal", *UF* 39, pp. 247–276 = 2008 פינקלשטיין ופיאסצקי
- I. Finkelstein and E. Piasezky, "Radiocarbon Dating the Iron Age in the Levant: a Bayesian Model for Six Ceramic Phases and Six Transitions", *Antiquity* 84, pp. 374–385 = 2010 פינקלשטיין ופיאסצקי
- V. Fritz, *Kinneret, Ergebnisse der Ausgrabungen auf dem Tell el-Oreme am See Genesaret 1982–1995*, Wiesbaden = 1990 פריץ
- L. Koehler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament: Study Edition*, Leiden, Boston and Köln = 2001 קהלר ובאומגרטנר
- F.M. Cross, "An Archaic Inscribed Seal from the Valley of Aijalon", *BASOR* 168, pp. 12–18 = 1962 קרוס
- C.A. Rollston, "The Dating of the Early Iron Age in Israel: A New Proposal", *UF* 39, pp. 247–276 = 2008 רולסטון